

ПРЕГЛЕД ЛИТЕРАТУРЕ.

Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden, 67 Abbildungen auf 25 Lichtdrucktafeln, aus dem Lichtbilderarchiv der Bayerischen Akademie der Wissenschaften zusammengestellt, beschrieben, erläutert und in Umschrift wiedergegeben von F. Dölger, Mittel- und neugriechisches Seminar der Universität München, 1931; велики фолио; осим таблица и VI стр. + 68 стубаца текста.

За византиске листине стручни су се кругови јаче заинтересовали тек од како је 1903 г. покојни минхенски професор *Крумбахер* изашао са својим планом о критичном издању једног Зборника свих сачуваних нам, објављених и необјављених, таквих споменика. Интерес је пре свега порастао код Немаца, јер су они стали радити на остварењу Крумбахерова плана. То је одмах примила на себе минхенска Академија Наука у заједници са бечком. Додуше, због превеликих трошкова, као и због растурености оригинала и старих преписа речених листина по архивама и библиотекама многобројних земаља, наскоро је осигурана и помоћ ондашњег Међународног Удружења Академија. Још од почетка је решено да се Зборник тих листина уреди по властима које су их издале, а не по примаоцима тих листина. Најпре се имао спремити и издати одељак Зборника са листинама из царске канцеларије византиске, пошто су оне не само од свих других најважније, него и нама за сад најпознатије. При минхенској Академији, која је узела да тај одељак изради и објави, убрзо се прешло на припремне радове. Извршена су прва снимања тих — а узгред, дабогме, и других — листина, чиме је ударен темељ данашњој богатој збирци те Академије у снимцима оригинала и старих преписа византиских листина. Утврђене су техничке појединости издања итд. Извођач свих тих послова био је Крумбахеров ученик *Др. Марк*.

За Немцима су убрзо пошли и други. На све стране се скупљала и објављивала нова грађа. Додуше, та су издања састављана по примаоцима листина, а не по издаваоцима и потписницима. У Русији су, преко додатака ка појединим свескама петроградског часописа „*Византийский Временник*“, стале излазити збирке не само византиских, него и словенских, листина светогорских манастира. Између осталог објављене су ту и хиландарске листине — византиске у издању пок. *L. Petit*-а, а српске у издању *Корабљева*. У Грчкој је *Др. Веис*, преко тадашњег свог часописа „*Византиде*“, објавио византиске листине метеорских манастира у Тесалији. Код нас сам ја, за рачун наше Академије, снимио на Светој Гори, осим многе друге грађе, цео византиски архив нашег Хиландара. Од донесене грађе објавила је доцније Академија, у мом издању, старе српске владалачке повеље Лавре св. Атанасија, једну грчку повељу Душанову и још нешто. Рукопис пак у коме сам био спремио за штампу допуне и исправке *Petit*-овог издања грчких листина хиландарских, пропао је за време светског рата.

Светски рат је, зауставивши уопште духовну делатност, пресекао и рад с византиским листинама. Па ипак је и тада наш познати пријатељ, француски историчар византиске и српске уметности *G. Millet*, захваљујући образовању солунскога фронта, снимио на Светој Гори многобројне не само

византиске, него и друге листине. По свршетку пак рата, интересовање за ову важну врсту споменика наставило се готово онако исто живо као и пре. Нажалост, не и у Русији, јер тамо су, под новим поратним приликама, византиске студије убрзо замрле. Али, реч је о осталим земљама. Грци су, преко својих поратних часописа не само у Атини, него и у Солуну, објавили нову драгоцену грађу из неисцрпних светогорских архива. У Француској се светогорским снимцима које је донео Millet, вредно бави његова ученица г-ца *Rouillard*. Код Немаца је минхенска Академија — дабогме, сад само уз припомоћ бечке, јер се Међународно Удружење Академија разбило још од првих дана светског рата — наставила припремне послове око издања првог одељка Зборника византиских листина. Средствима тих двеју Академија стао је сад ученик пок. Хајзенберга и његов наследник на Крумбахеровој минхенској катедри, професор *Др. Делгер*, објављивати „*Регесте византиских царских листина*“. Прве три свеске које су до сад изашле (Минхен 1924, 1925, а трећа баш ових дана 1932) иду до 1282 г. А очекују се још последње две. Дело је плод врло великог труда, јер су ту пописане не само сачуване нам царске листине византиске, него и оне које нам се помињу у изворима па су затим пропале без икаква трага. Најзад, у Цариграду (Кадикеју) су се учени католички калуђери *Асумпционисте* подухватили да спреме издање оног одељка горепоменутог Зборника, који треба да обухвати патријаршиске листине византиске. Као припрему тога значајнога дела, и они ће ускоро почети објављивати „*Регесте*“ тих листина.

Али, у послератно доба се византиске листине нису само све даље издавале и прикупљале за издавање, него су се и озбиљно проучавале. На њих су пре свега обратили много више пажње него пре византиски историчари. Није ни чудо. Јер, то су, дабогме — као и званични документи уопште — историски извори првога реда. Нарочито нам ту лежи велико и неискоришћено богатство у податцима за историју унутрашњег уређења византиског царства. Као плод тога проучавања речених листина за историске сврхе појавио се од појединих француских, енглеских, немачких и других научника приличан низ расправа, којима су наша досадашња знања о византиској администрацији, порезама и томе слично, знатно увећана. Напоследку, све већи додир стручњака са самим сачуваним нам оригиналима византиских листина, и то не само на лицу места где се они данас чувају, него и преко снимака, омогућио је и дипломатско проучавање тих листина. Јер, дабогме, студије из дипломатике само на основу штампаних листина, а без познавања оригинала, готово су исто тако немогуће као и палеографске студије без познавања старих рукописа. Тако се после рата стала оснивати *византиска дијипломатика*. Из ње нам се за сад живо обрађује бар део о царској, то јест о најважнијој, листини. Од збирака снимака, особито при томе помаже горепоменута богата збирка минхенске Академије. А од стручњака, најзаслужнији је на том пољу напред именовани састављач „Регеста“ за византиске царске листине, минхенски византиолог *Делгер*. У минхенској збирци коју је он и сâм још више увећао, а и на својим путовањима у архиве, он је видео један велики број сачуваних нам оригинала тих листина. А при спремању својих „Регеста“, упознао се и са податцима извора о несачуваним нам таквим оригиналима. На основу целог тог обимнога градива, Д. нам о реченим листинама већ одавна даје драгоцене расправе и прилоге. Од њега су нам и прве теорије о броју и постанку типова тих листина од 11-ог века па на даље. Гл. о томе у његовој ученој расправи *Der Kodikellos des Christodulos in Palermo*, објављеној у *Archiv für Urkundenforschung* 11 (1929). Најзад, лане смо од њега добили и први уџбеник за дипломатику византиских царских листина. То су његови „*Факсимили*“ тих листина, у 64 снимка на 25 таблица, са његовим описима, објашњењима, и са текстовима разрешеним у данашњем грчком штампаном писму. Тај је уџбеник до сад најзначајнија појава у реченој области. Узимам, дакле, слободу да се на њему заустивим мало дуже.

Византиске царске листине, снимљене у „*Факсимилима*“, су, дабогме,

поглавито оригинали. У хронолошком погледу, ови су скоро сви из 11—15 века. Па и од тога броја, највише их је из 13—15 века, нарочито од владалаца из последње византиске династије Палеолога. Мање их је пак из краја 11—12 века, од Комнина и Анђела; а најмање од по кога њиховог претходника око средине 11-ог века. Ствар, разуме се, зато тако стоји, што ми из познијих векова готово једино и имамо таквих листина, и то највише из речених најпознијих столећа 13—15, а мање из 11—12. Из ранијих пак времена очувало нам их се врло мало — свега само две, и то једна из прве половине 5-ог, и једна из прве половине 9-ог века, тако да су само оне и могле ући у „Факсимиле“. Међутим од 5—9 и од 9—11 века није нам остало ни једне такве листине, или бар нису до сад нађене; па их нема ни у „Факсимилима“.

Исто тако и по местима где се данас налазе, оригинали с којима нас упознају „Факсимили“, махом су из архива у којима има највише тих оригинала; а мање их је из архива које су у таквим оригиналима сиромашније. Највише их је, дакле, из пребогатих светогорских архива — преко 20, од којих су 3 и из нашег Хиландара (снимак бр. 23 са оригиналном хрисовуљом цара Алексија III Анђела нашем Немањи и Сави, од јуна 1198 г., о заснивању Хиландара као српског манастира; сем тога и снимци бр. 29 и 49). Затим, много је снимљених оригинала и из такође врло богатог архива св. апостола Јована на острву Патмосу — 16; доста их је и из талијанских архива, нарочито из ватиканског, венецијанског и ђеновског; а далеко их је мање из других архива. Јер, као што рекосмо, тамо и нема много таквих споменика. Између осталог, на једном је снимку и један оригинал из архиве Српске Краљ. Академије (снимак бр. 35 са хрисовуљом последњег византиског цара Константина XI Палеолога Драгаша Дубровчанима, од јуна 1451 г.; гл. и снимак бр. 67 са златним печатом те хрисовуље). Тај је примерак баш и снимљен за ову потребу, на чему се Д. захваљује у предговору и у опису те листине.

Снимљени оригинали су изабрани тако, да нам прикажу типове у које по Д. спадају сачуване нам листине византиских царева. Дабогме, и јединке у типским групама, и саме те групе, уређене су хронолошки — ове последње по времену из кога су им најстарије сачуване нам јединке. Тако се један за другим нижу ови типови:

1) *Еписћуларни рескрипти* (царско наређење у облику писма), један од првобитних типова византиске царске листине, то јест од оних које је византиска администрација наследила директно из римске. За тај је тип снимљен само један оригинал, јер он једини и постоји. То је горепоменута листина из прве половине 5-ог века (одломак на папирусу). Она је од цара Теодосија II за једног обласног команданта у мисирској дијецези. Од осталих римских типова, пренесених у византиску администрацију, немамо ни једног оригинала, па, према томе, ни снимака у „Факсимилима“.

2) *Царска „писма за иностранство“* (*Auslandsschreiben*). Њихове су „типске“ особености, што су то по-чешће „раскошне листине“ (*Prunkurkunden*) — то јест, писане су на финијем материјалу, на пр. на пергаменту обојеном пурпуром, а и златним мастилом; и што им је грчки текст праћен преводом на језик страних прималаца. Сачувало се доста оригинала овога типа, али само упућених у западноевропске земље — тамошњим владарима, папама и другим западњачким велможама. Као најстарији такав оригинал снимљена је напред поменута листина из прве половине 9-ог века. Сачувала се у париском манастиру St. Denis; а од неизвесног је византиског цара, и за неизвесног франачког владара (одломак на папирусу). Затим иде једна палермска листина цара Алексија I Комнина од априла 1109(?) г., издата норманском „емиру“ (адмиралу) Христодулу ради његовог производства у византиски дворски чин „протоновелисима“ — она иста за коју је Д. први показао да је византиска и да је од реченог цара, и о којој нам је написао своју горенаведену студију *Der Kodikellos des Christodulos in Palermo*. Најзад

су ту снимљена и неколика писма из 12—14 века, од царева Комнина, Анђела и Палеолога, упућена папама и другим западноевропским силама ради преговора о унији цркава и о другим питањима. Сва она имају, уз грчки текст, и латински превод.

3) С претходним сродни тип *царских „уговора с иностранством“*. Овај тип чине само сачувани нам оригинални уговори из 14—15 века, закључени од тадашњих царева Палеолога с талијанским трговачким републикама о трговини, о миру и о другим пословима, и са папством о унији обеју цркава. Снимљени су неколики такви уговори с Млечићима, а у вези с њима и једна „прокураторска“, то јест пуномоћна, хрисовуља Јована V Палеолога од 1362 г. октобра, издата двојици посланика Византинаца ради овлашћења да иду к Млечићима и да између њих и Византије обнове истекли уговор о миру. Најзад је снимљен — по једном ватиканском примерку — и флорентински уговор цара Јована VIII Палеолога од 6 јула 1439 г. с папом Јевђењем IV о тадашњој флорентинској унији цркава. Сви ти уговори (али не, дабогме, и речена хрисовуља) имају, уз грчки текст, и латински превод. Ранији уговори Византије с иностранством не спадају у овај тип, јер су им цареви давали облик својих хрисовуља даровница, те, дакле, улазе у тај тип.

Напоследку иду: тип 4) царски „*хрисовулос логос*“ (*χρυσόβουλλος λόγος* „златопечатно слово“ или „реч“) и тип 5) царска „*прѳстаγμα*“ (*πρόσταγμα*) или „*оризмос*“ (*ορίζμος* „наредба“ или „одредба“). На супрот горњим типовима 3—4), то су, по Д., типови царских листина „*за саму царевину*“ — за домаће, дакле, а не за странце.

„Хр. логос“ је увек дугачког — каткад врло дугачког — формата; увек је датиран пуним датумом — то јест, не само месецом и индиктом, него и годином (од створења света, дабогме); увек носи при дну поименични царски потпис; и увек су му реч „логос“, име месеца, број индикта, крајњи број године и царев потпис писани црвеним, то јест царским, мастилом, а потпис још и самом царском руком. По Д, овај се тип коначно развио тек од краја 9-ог века, и то првобитно само за садржину свечане царске повеље *даровнице*, какав је понајчешће остао и доцније. Али су га цареви наскоро почели употребљавати и као облик у коме су доносили *законе* за царевину; па су у том облику за дуго, као што смо већ рекли, закључивали и *уговоре с иностранством*. Додуше, нама се под називом „хрисовуље“ помињу и неколике раније царске даровнице; напр. једна чак од цара Јустина II из друге половине 6-ог века, а неке и од царева из прве половине 9-ог века — од Нићифора I, од Михаила II и од сина му Теофила. Али, ти се помени налазе тек у писаца 10—11 века, за које је израз „хрисовуља“, по Д, већ могао постати општи назив за сваку царску даровницу уопште, ма она и не спадала у тип „хр. логос“. Тако напр. „хрисовуљу“ Јустинову помиње нам тек цар Лав VI у једној својој повељи од 909 г.; „хрисовуљу“ („сигилију“) Нићифорову тек цар Константин Порфорогенит у *De adm. imp.*; „хрисовуље“ Михаила II и Теофила тек настављач хроничара Теофана. Гл. о томе Д. ову напред наведену расправу стр. 35 прим. i.

Најстарији сачувани нам оригинални „хр. логос“ је од цара Михаила VI Стратиотика из јануара 1057 г., издат атонској Лаври св. Атанасија. А после их имамо све више — све до пропасти Византије 1453 г. Важно је да нам се у 14-ом веку, у случајевима кад су тадашњи цареви Палеолози имали и савладаре, појављују — о истом предмету, под истим датумом и за истог примаоца — двоструки, сасвим равногласни, оригинали типа „хр. логос“, од којих је — као што се то из владалачких потписа види — један од цара, а други од његова савладаоца. У ранијим временима, тога није било, него је један исти „хр. логос“ потписивао и цар и његов савладар.

Од 12-ог века па на овамо, очувано нам је и оригинала, који су, истина, сродни са „хр. логос“, али који се зову „*сигилион*“ (*σигίλλιον* — царска „була“) и „*хрисовулон сигилион*“ (*χρυσόβουλλον σιγίλλιον* — царска „златопечатна була“); а од 14-ог века сусрећемо и оригинале, такође сродне са „хр. логос“, но

који себи дају назив „*хрисовулос оризмѳс*“ (*χρυσόβουλλος ὀρίσμος* — царска „златопечатна одредба“ или „наредба“). То су, по Д., прелазни облици од типа „хр. лѳгос“ ка типу „прѳстагма“. Јер имају извесних особина из оба та типа. Тако на пр., „сигѳлион“ и „хр. сигѳлион“ подсећају на „хр. лѳгос“ по томе, што и они имају црвено мастило у речи „сигѳлион“, као год и „хр. лѳгос“ у речи „лѳгос“; а на „прѳстагму“ подсећају по томе, што су и они датирани, не пуним датумом, него само црвено написаним месецом и индиктом, то јест својеручним царским „менологемом“, и што су и они без царског потписа. А „хр. оризмѳс“ личи на „хр. лѳгос“ по томе што је и он датиран пуним датумом, и што има на дну својеручни црвени царски потпис; а на „прѳстагму“ по томе, што је и он у тексту без икаквих црвених речи. Осим тога, и по формату, сви ти облици час су, као и „хр. лѳгос“, дугачког формата (ма да никад нису тако дугачки као по некад „хр. лѳгос“), а час су, као и „прѳстагме“, уског формата. Па и по садржини су они час, као „хр. лѳгос“, царске даровнице (и ако мање свечане него он), или царски уговори с иностранством (опет ваљда мање свечани); а час су то, као и „прѳстагме“, царска наређења разне врсте, или царска пуномоћја посланицима за склапање уговора с иностранством (која пуномоћја, уосталом, такође спадају у наређења).

У „Факсимилима“, тип „хр. лѳгос“, заједно са под-облицима „хр. сигѳлион“ и „хр. оризмѳс“ (за „сигѳлион“ Д. није могао дати снимака), почиње горепомнутим најстаријим сачуваним нам оригиналом Михаила VI Стратиотика. А после нам је ту снимљено и доста доцнијих оригинала — од доцнијих царева, као и од њихових савладара, све до у 15 и век.

Што се најзад тиче типа „*прѳстагма*“ или „*оризмос*“, то су, као што смо већ горе нагостили, кратке, по формату уске, махом паралелно ширини писане, царске листине. У тексту немају никаквих црвено писаних речи. Оне су увек датиране — не, као „хр. лѳгос“, пуним датумом — него само месецом и индиктом, то јест тако званим „менологемом“, који је писан крупно, и не само царским црвеним мастилом, него и самом царском руком. Сем тога, оне никад немају царског поименичног потписа. По Д., и овај је тип, као год и „хр. лѳгос“, поникао тек од краја 9-ог века; али је, на супрот њему, првобитно био по садржини *царска наредба властима*; но после је и он могао служити као облик за царску повељу даровницу. Очувао нам се и он у пуно оригинала. На снимцима у „Факсимилима“, и он почиње најстаријим сачуваним нам оригиналом — „прѳстагмом“ никејског цара Тодора I Ласкара од фебруара 1214 г. манастиру св. Јована на острву Патмосу. А затим се и за тај тип ређају снимци млађих оригинала, све до у 15-и век.

И за тип „хр. лѳгос“, и за тип „прѳстагме“, снимљени су нам оригинали од свих византиских владалаца од којих су нам се сачували. То је, између осталог, учињено и због тога, да бисмо на примерцима за „хр. лѳгос“ добили што потпунију збирку оригиналних *попѳиса* византиских владалаца, а на примерцима за „прѳстагме“ исту такву збирку владалачких *менологема*. Јер, у недостатку других основа, једино се помоћу њих — пошто потписи истих царева, а тако исто и њихови менологеми, обично имају исте црте — може ценити, је ли на пр. нека „хрисовуља“ и „прѳстагма“ оригинал или није, а помоћу менологема још и то, од кога је на пр. нека „прѳстагма“ владоца, и које ју је он године издао. Од владалаца од којих нам за та два типа није остало оригинала, њихови су потписи и менологеми снимљени ма и са других каквих листина — туђих или њихових; на пр. потпис цара Јована I Цимисхије (969—976) — са првог општег светогорског типика у Протату св. Горе (снимак бр. 16); потпис Јована II Комнина (1118—1143) — са типика манастира Пантократорског у Цариграду (снимак бр. 21); менологем Манојла II Палеолога (1391—1425) — са једног његовог латинског писма за иностранство (снимак бр. 54) и т. д.

За тип „хрисовуље“ снимљени су нам, сем оригинала, и примерци званичних *прѳиса* таквих оригинала, извршених од саме царске канцеларије;

такође и један *фалсификат*; затим и неколики примерци *канцелариских ознака и потврда на полеђини* „хрисовуља“ (то су биле обезбеде од фалсификовања); и, најзад, неколики примерци *царских златних печата*, обешених за „хрисовуље“ (као год, уосталом и за друге важније типове царских листина византиских, сем „простагме“) о свилене врвце црвене (царске), плаве, а каткад и других боја (на пр. црне).

Листине су обично снимане у *целини*, али каткад и *делимице*. Сем објављених, има их и доста *неиздаћих*.

Испред снимака је горепоменути *теориски* део. Он почиње „*Претходним примедбама*“ о горњим *типовима* византиске царске листине — о њихову постанку и развиту; о њиховим горенаведеним и другим особеностима у садржини и у дипломатском погледу, па дакле, и о њиховом печатењу и печатима. Тек после тога долазе (дабогме, истим редом и под истим бројевима као и сами снимци) *описи* снимљених листина и канцелариских ознака на њиховој полеђини, као и златних печата. У описима листина се редовно наводи: архива из које је снимљени примерак, а по могућству и његова тамошња ознака; па онда „регест“ примерка, то јест тип коме он припада, владалац од кога је и прималац за кога је, датум и предмет кога се тиче; па стање очуваности примерка; па материјал (папирус, хартија и њена врста, кожа и њена финоћа) на коме је писан; па мера (дужина и ширина) његова формата; па палеографија његовог писма, а нарочито његових црвених слова у царском потпису или менологему; па и све друге особености примерка, као и начин његовог печатења, заједно с податцима о печату. О тим спољним одликама дају нам се уједно, кад год је потребно, и објашњења из историје византиске царске канцеларије и из дипломатике; а у вези са садржином још и просопографска, и друга историска, тумачења. Каткад су то читаве засебне расправице. На то се још надовезује и стручна литература о примерцима, ако је о њима писано; њихово последње издање, ако су објављени; и њихов редни број у „Регестима“ од Д., у свескама тога дела које су досад изишле. Иза сваког описа је *текст* дотичне листине у данашњем штампаном грчком слогу; но опет не увек цео, већ каткад само делимичан; издан критично са апаратом под њим, онако како ће у своје време изићи у „Зборнику“ свих сачуваних нам византиских листина. Исто су тако исцрпни и описи снимљених канцелариских ознака на полеђини „хрисовуље“, па и описи златних печата хрисовуљских. А и ту је у данашњем штампаном грчком писму додато оно што пише на тим печатима.

„Факсимили“ су и по снимцима и по хартији и по штампаном слогу беспрекорни. Д. их је с пуно поштовања посветио своје пок. учитељу, проф. *Хајзенбергу*. Они имају да попуне већ одавна наглашене потребе — да послуже за увођење студената у читање и дипломатику византиских царских листина; а уједно и да стручњацима пруже градива из круга речених листина, као и преглед данашњих наших дипломатских знања о њима — све то ради даљег проверавања и употпуњавања тих знања. Дело ће, нема сумње, одлично одговорити и првој — наставној, и другој — научној, потреби. Шта више, оно ће у научном погледу подмирити и једну трећу потребу. То је, да помогне при изучавању утицаја византиске дипломатике у државама суседним Византији, па и у нашој старој српској држави. Јер Византија је и на том пољу, као и на толиким другима, била образац околноме свету, па, између осталог, и нама Србима. Тако на пр., остављајући на страну разне друге, из византиског царства позајмљене, особености наших Немањинских листина, сетимо се само дипломатике грчких листина Душанових и његових дијадоха. Зар те листине нису и по својој дипломатици, а не само по свом грчком језику, веран отисак византиских?! Због свега тога се Д.-ови „Факсимили“ могу најтоплије препоручити не само византиолозима, него и славистама, који се год од њих баве листовима с дипломатске стране.

Што се тиче примедба, нека ми је допуштено да учиним ове:

Од типова у које се по Д. деле сачувани нам оригинали византиских

царских листина, мислим да онај који је он назвао „царским писмима за иностранство“, не постоји. Јер за тај тип, као што и сâм Д. каже (гл. његову горенаведену расправу стр. 31), није у Византији било никаквог заједничког „типског“ назива. А морало би га ваљда бити, да су речена „писма“ чинила нарочити тип. Напротив, она носе само општије називе који значе и царска „писма“ уопште и друге царске листине. Називају се, то јест, *σάκραι* (од латинскога *prædeus* „свет“, јер се такође говорило и *sacrum palatium* „свети“ царски двор, *sacrum cubiculum* „света“ царска одаја и т. д.), *γραφίαι*, *γράμματα*, *βασίλεια* и томе слично. Осим тога, од двеју главних одлика због којих Д. прави од тих писама засебан тип — то јест, што су она по-чешће „раскошна“, и што им је грчки текст праћен преводом на страни језик — ни једна није била ограничена само на њих. Тип би, колико ја видим, још једино могла чинити сва царска „писма“ уопште — и она за странце, и она за домаће. Тако је, уосталом, раније узимао ствар и сâм Д. Гл. његове „Регесте“ I, увод стр. VII (при дну).

Од листина које је Д. снимио као царска „писма за иностранство“, а и од оних које је снимио као царске „уговоре с иностранством“, неке, по мом нахођењу, не спадају ту. То су:

1^о Напред поменута листина Алексија I Комнина од априла 1109 г. норманском адмиралу Христодулу, који је њоме постављен за византиског „протоновелисима“. Она није ни „писмо“, јер у њеном тексту пише да је „келевсис“ (*κέλειςος*), то јест царска „повеља“, а у запису на њеној полеђини стоји да је „аксиоматикон питаксион“ (*ἀξιωματικὸν πῖττάκιον*), што ће рећи „чиновничка листина“, или, по данашњим нашим називима, „указ“, „диплома“. Исто тако, она није ни „за иностранство“, јер су византиски цареви и „келевсе“ (гл. Д.-ове „Регесте“ бр. 1, 25, 190, 198 и т. д.) и „акс. питакиа“ (гл. реч *πῖττάκιον*, у *Ducange*, Gloss. med. gr.) издавали, дабогме, не само странцима (о „келевсама“ за странце гл. Const. Porph. De cer. I 687, 14 sqq. бонско изд.), него још више својим Византинцима. Уосталом, горњу „келевсу“ је пређе и сâм Д. (гл. његову горенаведену расправу стр. 35 и 44) рачунао у царске листине „за домаће“, и то у „кодикеле“ (*κωδικέλλοι*, од латинскога *codicillus* „листиница“), којима су се у Византији бар до средине 10-ог века вршила производа у високе дворске степене патриција и антипата (проконсула).

2^о Ни горепоменута листина из манастира St. Denis бар мени не изгледа као царско „писмо“ за иностранство, него пре и она као царска повеља. Јер и она има црвено канцелариско *legimus*, за које је Д. утврдио да се на царским повељама држи све до 1204 г. Додуше, каквог је она типа, не може се одредити, пошто се на одломку који нам је од ње остао, данас више не да прочитати ни назив за њен тип ни предмет њене садржине, већ само неколико речи њеног текста.

3^о Најзад, ни горепоменута „прокураторска (пуномоћна) хрисовуља“ Јована V од 1362 г. октобра двојици његових посланика Византинаца за одлазак у Млетке ради обнове истеклог мира није никакав царски „уговор с иностранством“. Напротив, она је, као што нам у њој самој изрично пише, и као што то и сâм Д. помиње, један царски „хрисовулос оризмос“ — само, дабогме, не са садржином царске повеље даровнице, него са садржином царског пуномоћја за преговараче. Али, то, разуме се, ништа не мења њен тип. Стога је њој право место међу снимцима за „хрисовуље“, где би добро дошла као још један примерак за „хр. оризмос“, али као примерак са садржином пуномоћја.

Од листина, снимљених за онај други од мало час поменутих типова, то јест за тип царских „уговора с иностранством“, напред наведена ватиканска листина, са флорентинским уговором између Јована VIII и папе Јевђе-нија IV од 6 јула 1439 г. о унији обеју цркава, није, по мом мишљењу, никакав оригинал, него је доцнији препис. Јер такву једну листину, чији грчки текст садржи погрешке и у језику и управопису, а у којој ни латински текст није без погрешака, не би, држим, ни жмурећки потписали ни Јован

VIII ни Јевђеније IV ни толики кардинали. Чудим се, како је Д. могао ту листину прогласити само због тога за некакав оригинал, што на њој потпис Јована VIII личи на друге оригиналне потписе тога цара, сачуване нам на његовим несумњиво оригиналним листинама. Као да је тешко подражавати туђим потписима! Питање је надзад, да ли су и речени кардиналски потписи истински. Јер у њима се, сем разлика, виде и по неке одвећ јаке сличности. За жаљење је што Д. није за речени уговор могао добити снимак примерка који се чува у Флоренцији и који ће ваљда бити прави оригинал.

Исто тако није, по мом нахођењу, оригинал ни горепоменути протатска листина са најстаријим типиком за св. Гору атонску; па, према томе, није оригиналан на њој ни потпис Јована I Цимисхије, због кога нам је потписа та не-царска листина снимљена у „Факсимилима“. Напротив, и то је препис — додуше, стар. Да је тако, необорив је доказ, што ту нема датума ни од потписаних састављача тога типика, то јест светогорских игумана и царевог изасланика Јефтимија Студита, ни од Цимисхије који је тај типик својим потписом потврдио и озаконио. Међутим, да је један такав званичан и за св. Гору тако важан докуменат остављен без икаква датума, то је и само по себи невероватно, јер за тако штогод ми иначе немамо примера; а сем тога, постоји и једна изречна сведожба да је на оригиналу реченог типика било датума, али да је место с датумом ту разорено и да се датум не да разазнати (ἡ χρονολογία τοῦτοῦ τοῦ τυπικοῦ διεφθαρμένη καὶ ἀκατάληπτος — сведожба анонимног монаха светогорског манастира Филотеја у почетку 19-ог века, наведена у Порф. *Успенског*, *Исторія Аѳона III*, Кијев 1877, стр. 275). Да горња листина није оригинал, него оригиналу више или мање веран стари препис, мислио је раније заједно са мном и Д. Гл. његову напред наведену расправу стр. 62 (при дну), где он ту листину проглашава „als Nachzeichnung ein s zweifellos echten Originals“. Не видим, на основу чега је он сад у „Факсимилима“ одустао од тог мишљења. Међутим, он је тиме и не слутећи дошао сâм са собом у опреку. Јер, док он с једне стране сматра ту листину без датума за оригинал, дотле с друге стране усваја да је година 972 (6480), у коју се поменути типик, а на основу преписа из кога је први пут на свет издан, данас ставља, сачувана на том препису из оригинала, и да ће према томе бити тачна, а да није нетачна, као што сам ја то доказивао у *Byzantion IV* (1929)!

Најзад, није, дабогме, оригинал ни хиландарска хрисовуља цара Андроника III хиландарском игуману ГERVАСИЈУ од 1334 г. (снимак бр. 29). Јер су у њој места за црвено „λόγος“ и за датум остала непопуњена. Мислим да *Petit* (гл. *Petit et Korabiev*, *Actes grecs de Chilandar* бр. 45) ту има право. А што царски потпис на тој листини „изгледа“ оригиналан, то је слаб доказ за њену оригиналност. Уосталом, да та листина није оригинална, види се и по томе што на њеној полеђини нема никаквих ознака царске канцеларије.

Даље, Д. — ове напред изложене теорије о типовима „хрисовуље“ и „простагме“ мени не изгледају много вероватне. Тако напр., ти типови јесу, истина, у првом реду „за домаће“. Али су их такође добијали и странци. Гл. о томе једну, и код самог Д. (у његовој горепоменутој расправи стр. 34) наведену, сведожбу Псевдо-Кодина *De officiis* 32,19 sqq. бонско издање, где се изрично помињу „простагме и хрисовуље које цар шаље краљевима, султанима и обласним владаочињима“ (τὰ παρὰ τοῦ βασιλέως ἀποστελλόμενα προσταγμάτων καὶ χρυσόβουλλα πρὸς τὸς ῥήγας, σουλτάνους καὶ τοπάρχας). Гл. такође снимак бр. 57 „Факсимила“, са „простагмом“ цара Јована VIII од августа 1439 г. једноме Флорентинцу; итд. Уопште ја држим да се ни о каквом типу византиских царских листина, па, дакле, ни о „хрисовуљама“ и „простагама“, не може говорити као о нарочитим типовима „за домаће“; нити да се икакав тип тих листина — сем, дабогме, горепоменутих „уговора с иностранством“ из 14—15 века, који, као што и сâм Д. каже (гл. „Факсимиле“ стубац 3), стоје изван традиција византиске дипломатике — може обележавати као за-

себан тип „за иностранство“. По мом мишљењу, сви су ти типови, сем речених „уговора“, били првенствено „за домаће“. Али их је „васесељенски“ цар „римски“ у Цариграду често давао и странцима. Јер он је не само своје Византинце, него и околне народе, сматрао за себи потчињене — за поданике свога „васељенског римског“ царства. Тако је бар било до 1204 г. Према томе је — бар по мом нахођењу — при одређивању типа појединих царских листина сасвим споредно, иду ли оне у иностранство или у саму Византију; већ је главно, какав „типски“ назив оне саме себи дају, и каквог су облика у дипломатском погледу.

Не могу се сложити ни са Д. овом претпоставком да су горња два типа постала тек крајем 9-ог века, и то први као облик за царску повељу даровницу, а други као облик за кратку царску наредбу властима. Јер од двају назива под којима нам је познат први од тих типова, неће свакако ни назив „хрисовуља“ (χρυσобούλλιον) бити скован тек крајем 9-ог века, него је, по свој прилици, тада већ био сасвим одомаћен. Иначе, да је он био тако скорашња кованица, не би га ваљада употребио још Лав VI у својој горепоменутој повељи од 909 г. А и што се тиче речи „λόγος“ у том првом називу, и она се у значењу листине, било царске или не-царске, јавља бар још од почетка 9-ог века, то јест код тадашњег хроничара Теофана I 380,³²; 386,¹¹; 390,^{6, 11, 12}; 391,³²; 399,² изд. de Boor. (Гл. ту реч и у *Диканџа*, Gloss. med. gr.). Назив пак „сигилион“ јавља се много раније. Тако, ми га срећамо још у првој половини 7-ог века — у тадашњој „Ускршњој хроници“ (Chron. pasch.) I 721,¹⁷ бонско издање — где значи царски „уговор с иностранством“ (с Персијанцима који су 626 г. заједно с Аварима опседали Цариград). А затим га налазимо и у почетку 9-ог века — у поменутог хроничара Теофана I 497,²⁴ изд. de Boor — где свакако опет значи царске повеље, и то баш даровнице (повеље бугарскога кана византиским трговцима, и византискога цара бугарским трговцима, о дарованој им повластици да могу трговати једни у Византији, а други у Бугарској). Према свему томе, мени изгледа као највероватније, да су царске „сигилије“ постојале у Византији као тип бар још од 7-ог века; да су се прво звале „сигилијама“ зато што су имале царски печат — златан, дабогме; и да су по садржини одувек биле и „уговори с иностранством“ и „даровнице“. Што су пак доцније — ваљада од прве половине 9-ог века — назване и „хрисовуљама“, то јест „златопечатним листинама“; биће, помишљам, због тога, што су се у кризи царства у 7-ом веку почеле бар делимице издавати без златног печата¹. Иначе, да су оне стално и непрекидно добијале златни печат, њихов новији назив „хрисовуље“ не би ваљада никад ни поникао, јер би уз „сигилион“, које већ и само значи листину са (златним) печатом, био плеоназам. Уосталом, све су то ипак само нагађања. Јер као што је Д. тачно истакао, питање о постанку сачуваних нам типова византиских царских листина је — због скоро потпуног недостатка оригинала од 5—11 века — веома замршено и тешко.

Уз напред наведену хрисовуљу Алексија III Анђела нашем Немањи и Сави од јуна 1198 г. о оснивању српског Хиландара (снимак бр. 23), Д. је могао поменути и интересантну молбу светогорског проте и манастирских игумана сем ватопедског (*Petit et Korabiev*, Actes grecs de Chilandar бр. 3), на основу које је Немањи и Сави издана речена хрисовуља. Јер тај пример показује да су се хрисовуље издавале на основу писмених молби.

Хрисовуља Михаила IX, сина и савладара цара Андроника II Палеолога,

¹ Можда са сребрним печатом (argyrobulla), као по некд у 15-ом веку, кад се царство такође налазило у кризи. Али, папама су свакако увек царске листине слате са (златним) печатом, као и са црвеним царским прописом. Јер напр. папа Гргур II, одговарајући на писмо цара Лава III иконоборца (717—741), каже о том царевом писму: cum literae tuae... sigillis Imperatoris obsignatae essent, ac accurate intus subscriptiones per cinnabarim propria manu tua, ut mos est imperatoribus subscribere... Гл *Ph. Krug*, Kritischer Versuch zur Aufklärung der byz. Chronologie, Петроград 1810, стр. 79 (примедба).

од августа 1310 г. светогорском манастиру Ивирском (снимак бр. 26) није, како каже Д., први сачувани нам оригинал савладарске хрисовуље („frühestes erhaltenes Original eines Chrysobulls eines Mitkaisers“). Јер у Хиландару постоји једна још ранија оригинална савладарска хрисовуља. Она је од истога Михаила IX. Али је издана јуна 1300 г., и то заједно са истом таквом хрисовуљом — то јест о истом предмету и истога датума — од оца Михаила, Андроника II. Дакле, такође је савладарска. Само је 10 година старија од оне на наведеном снимку „Факсимила“. Гл. *Petit et Korablev*, цитирано дело бр. 17 (Михаилова хрисовуља) и бр. 16 (Андроникова).

У простагми Михаила IX од марта 1320 г. манастиру Св. Николе у Серезу, сачуваној у Хиландару (снимак бр. 49), треба у реду 2 читати *περὶ τὸν αὐτὸν τόπον*, као што је читао Petit (гл. напред цитирано дело бр. 22 стр. 50), а не *περὶ τὸν αὐτῆς τόπον*, како чита Д.

У простагми Јована V Палеолога од децембра 1350 или 1365г., сачуваној у атонској Лаври св. Атанасија (снимак бр. 51), треба у реду 7 читати *ὑπομνήσκοντος*, место *ὑπὸ μ..... κόντος*, како је код Д., а у реду 8/9 читај *Ἐπισκεπτοῦ σταυρόν*, место *Ἐπισκεπτήν* како је прочитао Д.

Простагму од „месеца децембра, индикта 7-ог“ атонској Лаври св. Атанасија (снимак бр. 53) приписао је Д. Андронику III, и ставио ју је, према томе, у 1338 г. јер му се рукопис у њеном датуму — „менологему“ — чини исти као и у несумњиво оригиналним „менологемима“ тога цара. Али, у реду 6/7 помиње владалац који је издао ту простагму, као своју „свету госпуду и царева“ чије он ту раније простагме потврђује, свога „деду и стрица, славнога имена и блажене успомене“ (*τῶν ἀγίων μου αὐθεντῶν καὶ βασιλέων τοῦ τε πατρὸς καὶ θεοῦ τῆς βασιλείας μου, τῶν ἀριδύμων καὶ μακκχρίτων*). Тако нипошто неби могао говорити Андроник III, јер му никакав стриц није никад био цар, него само дед Андроник II и отац Михаило IX, син и савладар Андроника II. Уопште, нема у династији Палеолога ни једнога цара на власти, који би у само то време кад је он владао, имао „покојног деда и стрица“ као раније царева. Морамо, дакле, помишљати на некога деспота солунског под којим се налазила и Св. Гора атонска. Јер, као што је познато, и деспоти су се сматрали за владатеље; и они су се титулисали „ἡ βασιλεία μου“ („царство ми“); и они су издавали „простагме“. Пита се, дакле, има ли међу Палеолозима каквог солунског деспота, у чију би област спадала и св. Гора атонска, а чији би дед и стриц били у доба кад је он издао горњу простагму, „покојни цареви“ византиски. Има га, заиста. То је трећи син цара Манојла II Палеолога (1391—1425), синовац старијега брата Манојлова, цара Андроника IV (1376—1379) умрлог 1385 г., а унук цара Јована V Палеолога (1341—1391), Андроник. Он је солунску деспотовину, заједно са св. Гором атонском, добио од оца Манојла, и то, дабогме, тек пошто је тамо 1408 г. умро син Андроника IV, бивши цар византиски а затим деспот солунски Јован VII, чију нам је историју недавно изнео Д. (у *Byz. Zeitschr.* 31, 1931 г., стр. 21—37); а остао је тамо на власти све до 1423 г., кад се Солун, из страха од Турака, предао Млечићима и кад је, место свога дотадашњег деспота Андроника, добио млечачкога „војводу“. Гл. код Дуке 134, sq и 197,23 sqq. И тако, горња простагма није Андроника III, нити је у опште царска; него је, као што сведочи и њен дугуљаст формат, деспотска, и то од трећег сина Манојлова, деспота солунског Андроника — једина коју од њега имамо. Према томе она, с погледом на њен горенаведени „менологем“ („месеца децембра, индикта 7-ог“), спада у 1413 г. У то доба је, дабогме, не само дед Андроников Јован V, него и његов стриц Андроник IV, био већ одавно мртав. Додуше, још му је био не само жив, него и на власти, отац Манојло II. Али, од њега ваљада Лавра, о предмету о коме је у простагми Андрониковој од 1413 г., децембра реч, није имала никаквих простагми; па зато ту ни Андроник не помиње ни њих ни свога оца, него само простагме од од покојног деде и стрица.

У „Факсимилима“ је остало и нешто штампарских грешака. Ево које

сам ја запазио: Снимак бр. 4, ред 2 *τῆσσαρα*, а треба *τέσσαρα*; сн. бр. 19, р. 5 *κέλλια*, а треба *καλλία*; сн. бр. 25, р. 17 *ἐπι*, а треба *ἐπὶ*; сн. бр. 43, р. 13 *τοῦς*, а треба *τοὺς*; сн. бр. 50, р. 3 *[ζω]άριαν*, а треба *[ζω]άρι[ε]ιαν* (такође и горе у немачком тексту „Kos“, а треба „Chios“); сн. бр. 53, р. 10 *ταῖ*, а треба *ταῦ*; сн. бр. 56, р. 40 *μεταγραφὲν*, а треба *μεταγραφέν*; сн. бр. 57, р. 2 *τῆ*, а треба *τῇ*.

Д. Н. Анастасијевић.

Радонић Ј., Кривоул византиски историк XV века. Приступна академска беседа, прочитана на свечаном скупу Српске краљевске академије 29 децембра 1926 год. *Глас Српске краљевске академије*, CXXXVIII, 1930, 59—83.

Нико није имао толико права да напише студију о овом занемареном византиском историчару као Јован Радонић. Он је започео своје крупније научне радове с једном много хваљеном студијом о босанском династи Сандаљу Хранићу — Косачи (*Archiv für slav. Phil.*, XIX, 1897, 380—465), где је нарочиту пажњу морао обратити провалама Турака на Балканско Полуострво и у Средњу Европу. Отада је остало — поред осталих његових научних занимања — проучавање хришћанско-турских односа важна грана његова плоднога рада. Ја особито истичем одличну књигу „Западна Европа и балкански народи према Турцима у првој половини XV века“ (Књиге Матице Српске, 11—12, 1905), јер она срећно одудара од сличних радова по томе што су у њој подједнако употребљени западни, грчки, словенски и маџарски извори, оштроумно су прокритиковани, поред свестране употребе литературе, и сложени у један пластичан приказ тих тешких времена југоисточне Европе. Тешку кризу у првим хришћанско-турским сукобима проучавао је Радонић у засебној студији „*Dopado di Lezze*“ и његова „*Historia turchesca*, прилог критичи извора за историју југоисточне Европе у XIV и XV в.“ (Годишњица, XXXII, 1913, 302—337), која може послужити као пример оштроумне и свестране критике извора.

У најближој вези с овом Радонићевом студијом је и његова приступна академска беседа. И он је, наравно, као и свако ко је писао о Кривовулу морао зажалити што је овај позни византиски писац много занемарен од науке; готово у исто време с Радонићем проучавао је Кривовула Н. П. Андреотес. Разлози научном немару нису само у томе што је он у главном турски, а не византиски, историчар, који се још Турцима умиљава, него је несумњиво Кривовул мало проучаван и због тога што су му издања тешко приступачна. Он је први пут издан у познатој Милеровој збирци: *Müller C., Fragmenta historicorum Graecorum*, V, 1870, 40—161, а други пут у: *Monumenta Hungariae historica*, XXI, 1, 1—346 од Ф. А. Детиера (*Ph. A. Dethier*), али ово издање није никада пуштено у промет. Ф. Јакоби (*Jacoby*), у својој збирци: *Die Fragmente der griech. Historiker* (од 1923), далеко је још од Кривовула, ако га уопште буде издавао. Тако је Кривовул, доиста, скоро неприступачан, јер је мало срећника који га могу проучавати.

Радонић је, прво, сабрао све вести о Кривовулу, угледном Имбриоту и о његову политичком раду. Тај га је довео до веза с Турцима и тако начинио од њега турског историчара, пре свега биографа Мехмеда II, чији је живот описао у пет књига и довео га до 1467 год. Он га је покорно подастро султану, ако би му се допао, да га настави. Но до тога није дошло, јер је Кривовул, ваљда, умро од страшне куге, која је тада беснела у Цариграду. Дело му је недовршено и, ван сваке сумње, несавршено. Изабрао је превисок узор — Тукидида. Радонић, истина, блаже суди о историчарским и књижевничким способностима Кривовуловим него Крумбахер, али и он истиче његово припросто разлагање, које није без понављања. Гледа му кроз прсте и његов начин писања о Турцима, карактеристичан за покорну и лукаву турску рају. Српски историчари нису упадали у овај Кривовулов грех. Напротив, они су пуни осуда турског начина владања, и још су отворенији у том него

ли они византиски историчари који су у свом односу према Турцима слични Србима, пре свега Дука и Лаоник Халкокондила. Радонић је много упоређивао Критовула с Халкокондилом и нашим Константином Михајловићем. Оба су опасна за њ — Халкокондила је високо изнад Критовула по своме знању, ширини посматрања и отмености мишљења, док је наш Константин прожет храбром мржњом на Турке, која је Критовулу сасвим туђа. Он је бедан и блед епигон.

Радонић је врло пажљиво претресао цело његово дело, али је, разуме се, највише пазио на Критовулове вести о Србији, Босни и Албанији. Оне су занимљиве, но нису првоврсне. Не могу се ни упоредити по важности с Халкокондили. Критовул (то је врло важно) доноси у хришћанско-турским сукобима турске верзије, док се Халкокондила у таквим случајевима својски залаже за хришћанске. Вести о паду Србије и Босне проучио је Радонић најдетаљније и осветлио их упоређењима из свога богатог знања извора тога доба. То је најбољи начин критиковања. Њега су, осим тога, занимале Критовулове географске вести, често застрте манијом архаизирања имена. И он, наравно, као и сви писци који су писали бар неколико речи о средње-вековној Србији, истиче њено минерално богатство (фантастично увеличано) и храброст Срба. То су, готово, стална места у таквим вестима о Србима.

Радонићева студија је прилог високе и сталне вредности за познавање Критовула и целог тешког доба за хришћане, које је он с притајеним болом описивао.

Никола Радојичић.

Mladenovitch M., L' État serbe au moyen âge — Son caractère — Paris, Bossuet, 1931, 8°, стр. 210.

Писац се латио да одреди карактер српске државе у средњем веку. Свој задатак замислио је овако: Пошто у историографији постоје расута и несређена опажања о српском државном уређењу у средњем веку, често зависна од теорија изражених у страним историографијама о туђим државама, то треба сва та опажања сабрати и средити, па ће карактер српске државе бити утврђен. Свој однос према проблему о ком расправља смислио је од почетка више као спекулативан него као истраживачки. По његову уверењу, истраживачки задаци били би већ обављени, и њихове резултате требало би само свести у формуле и уопштити — свршити посао кога су се историчари и правници или устручавали или који нису умели урадити. По моме мишљењу, историографија је још далеко од тога да би решила и сва главна питања из развоја старог српског права, да оставим на страну стручну оправданост споменутог става уопште. Скупљање и сређивање научних резултата за одређену сврху није могуће само на основу познавања литературе. Мора се сићи до извора и, у првом реду, критичком употребом извора одабрати научно беспрекорне резултате истраживања. Само на основу литературе и спекулације не могу се израђивати синтезе, нарочито ако су резултати истраживања непотпуни и недовољно утврђени. Ово бар важи за историју, а ја наравно, пишем као историчар. Мислим да је веома корисно чути о делу ове руке мишљења и правника и историчара, јер она су добра само ако настану на основу савесно и сложено примењеног историјског и правног метода.

С правног гледишта оценио је Младеновићеву студију Т. Тарановски (Архив за правне и друштвене науке, XXIII, 1931, 464—471). С историчког стајалишта приказао ју је Н. Јорга, овлаш и укратко, тражећи, највише, сличности између румунског и српског развоја или исправљајући лоше схваћена своја мишљења (*Revue historique du sud-est européen*, VIII, 1931, 319—321). Пошто су његове примедбе кратке и једностране — иначе врло занимљиве — то ћу и ја саопштити своје белешке, настале при читању ове књиге.

Већ на почетку Младеновићеве књиге осећа се тешкоћа заузетог става. У историографији, како се у првим редовима вели, нема изражених формула

и општих конструкција о карактеру српске државе средњег века. Зато их је писац морао редовно сам ишчитати из писаца који су проучавали развој српске државе. То је јако одговоран посао. Преглед почиње с В. А. Мађејовским. С много труда и с лепим знањем покушао је Младеновић из његових разлагања извести закључак, речен с умесном опрезношћу, да је српска средњовековна држава била сталешка монархија с чиновништвом из племства. Ја бих волео када би било много јаче истакнуто, да је Мађејовски израђивао своје схватање српског државног развоја више на основу аналогича, особито из словенских права, и из спекулације, него ослоњен на познавање српских правних извора. Он је располагао с веома мало наших историских споменика и био обузет племенитом жељом за склапањем система, али и тамо где је имао мало елемената за тај посао. Овај недостатак покушао је поправити Никола Крстић, преводилац Мађејевскога. Ја се много радујем што наши правни историчари све више цене Крстићеве научне напоре. Доиста су то заслужили. Младеновић мисли да сме рећи за Крстића како је он сматрао српску средњовековну државу сталешком монархијом. Њему је увек стало до сасвим одређених теза, којих су се, међутим, савесни истраживачи клонили да не би упали у магловите или самовољне конструкције. Овде је прекинут хронолошки ред у прегледу, па је унесен Д. Мијушковић као присталица сталешког типа српске средњовековне државе; мени је жао што је Мијушковић добио неколико реди овога прегледа; заиста је више пажње заслужио. Много опширнији је претрес Мијатовићевих схватања карактера српске средњовековне државе. Ја то истичем, мада сам јамачно сасвим усамљен у оцени важности иницијативности Мијатовићевих научних радова. Знам им добро слабе стране, па ипак су ми веома драги као први покушаји да се идеје велике стране науке унесу у српску историографију, нарочито да се у српској прошлости истражују дотле сасвим занемарени економски проблеми модерним научним методом. Због тога смо, мислим, дужни прогутати многу неодмерену, чак и измишљену, Мијатовићеву тврдњу. Он није никада имао осећање за меру, али у пропагирању нових идеја немају је ни други, сталоженији од њега. Због природе Мијатовићева рада и начина његова изражавања велику је муку видео Младеновић с њиме. Он је нашао у Мијатовићу присталицу патримонијалног типа српске државе средњег века. Рђаво је прошао у овом низу писаца Стојан Новаковић. Ја се бојим да ће читаоци, особито страни, понети утисак да је највреднији наш правни историчар несређен, неодлучан, чак да није осећао ни противности у свом рођеном раду. Таквим пребацивањима не би, међутим, био крив Новаковић. Писац је прегледао његове многобројне радове, из дуга периода времена, с истом сврхом као и друге — да ишчита јасну тезу о карактеру српске државе у средњем веку и да је у свом прегледу рубрицира. Али при томе је наишао на често протусловна посматрања која је немогуће довести у склад. Наравно. С Новаковићем се развијала наша млада наука о српском праву. Објављивањем непознатих извора и новим студијама о њима он је мењао и своја ранија мишљења. То је обична — и ласкава — појава у науци. Новаковић уопште није доспео до јасне формуле о карактеру српске средњовековне државе. Научна савесност није му допуштала да је састави. Ту нема никакве замерке. Младеновић мисли да је Новаковић био најсклонији гледати у тадашњој српској држави феудалну монархију. Ја не знам да ли би се Новаковић с тиме сложио. Можда и не би. После Новаковића уметнуто је — у примедби — гледање В. Поповића на српску државу у средњем веку као на задругу; задружним типом српске државе, иначе, завршује Младеновић свој преглед, приписујући га Ј. Герасимовићу, који је, можда, израдио своју тезу под сугестијом В. Поповића. Као савремено схватање карактера српске државе истиче Младеновић мишљење коме је дао име Т. Тарановскога и моје. Из многобројних радова Тарановскога и неколиких мојих скромних састава извео је закључак да ми гледамо у српској држави средњег века сталешку монархију. Да се избегне сваки неспоразум, ја морам додати да гледам,

истина, у српској држави средњега века сталешку монархију, али с тежњом да постане легална.

На крају овога прегледа, састављеног с много напора, а без јамства да су закључци пишчеви потпуно тачни, побројане су досадашње тезе о карактеру српске средњевековне државе: 1) Сталешка држава, заступају је Маћејовски, Мијушковић, Тарановски и Радојчић; наравно и Крстић. 2) Патримонијална држава, по тези Мијатовићевој. 3) Феудална држава, по мишљењу већине писаца (с Новаковићем на челу). 4) Задружна држава, по мишљењу В. Поповића које је допунио Герасимовић с додатком да је српска држава средњега века задружна држава али *sui generis*.

Не може се замерити писцу што је у прегледу изоставио мишљења написана без легитимације пристојнога знања, јер с њима би само збуњивао читаоце. Али му се мора пребацити што у његову прегледу нема нарочита помена о великим именима из историје српскога права, о Зигељу, Јиречку и Флоринском. Не само да они нису овде споменути како приличи, него су њихови радови — према обиљу и вредности научних резултата — и у осталом делу књиге недовољно искоришћени.

Пошто је Младеновић овако изнео пред страну науку тезе о карактеру српске државе у средњем веку, прешао је на главни део свога посла. Он га је замислио веома једноставно: Главни елементи и средњевековне српске државе јесу, као и свуда, земљиште, народ и јавна власт. Те елементе треба, прво, засебно проучити, онда, треба утврдити њихове међусобне односе, па ће се тако најбоље показати коме типу припада српска средњевековна држава и даће се створити синтеза о њеном општем изгледу и о правном карактеру. Због поменуте поделе има расправни део дисертације три одељка — земљиште, народ и јавна власт. Начин разлагања је полемички. Ослоњен је редовно на дијалектику, скоро никад на изворе. Понављања се нису могла избећи.

У расправљању о земљишту српске државе у средњем веку неће, бојим се, странци наћи јасна обавештења о овом важном предмету. Младеновић не наводи ни најважнија места из извора о пространству и припадности српских земаља. Не видим ни речи о границама Зете и Раше и о врло сложенем проблему њихова пространства и о природи њихових граница. Место тога, почиње разлагање с доказивањем да српска држава није била задружног типа, као што мисле В. Поповић и Ј. Герасимовић. То је дало повода писцу да говори о задрузи у опште, али на основу литературе која је врло самовољно одабрана; код В. Поповића је пробранија. На пишчево изједначење, углавном, задруге и племена (46) тешко ће пристати и историчари и етнологзи због различитих главних сврха тих заједница. Пишчево разлагање о почецима државне организације, у вези с разлагањем о примитивним друштвеним заједницама, морало је, наравно, испасти јако фрагментарно. Писац се довољно спретно пробио кроз њега. О самој српској држави речено је релативно мало, и то не довољно јасно. Ја особито жалим што је Младеновић само додирнуо питање о упоредности у српској војној и државној организацији (53). За овај проблем имају извори одличних података, када говоре о границама државе, о утврђењима у њој, уопште о одбрани земље и, нарочито, када се изјашњавају о сврси државе. Српско слободољубље, код мало кога народа у средњем веку толико свесно као код нас, ослоњено је на нашу војну способност и снагу и на владарске војводске способности. Иначе се ја слажем с писцем, да веза која је скопчавала владара с поданицима у Србији средњега века није била иста као између старешине и задругара или између поглавице племена и племеника. Веза уопште није била крвне природе, него територијалне и, ја то морам додати, мистичке, основане на традицији и религији.

У целом одељку где Младеновић побија тезу о задружном типу српске државе осећа се несразмерност између тезе и антитезе. Особито у случају В. Поповића. Писац је морао заштитити благе и каткад недовољно јасне тврдње да би их могао нападати. Тако је и у идућем одељку. Ту Младе-

новић обара тезу о истоветности власништва и власти. Врло је лепо што је ту одмах у почетку изнео модерна схватања о мешању јавног и приватног права, ма да је противник схватања о патримонијалном карактеру српске државе. Мора се много жалити што писац не расправља довољно и о Зети, првој начелници српских земаља, док претреса проблем патримонијалности. Да је брижљиво проучио Барски родослов и грчке писце за наш XI и XII век, био би бар опрезнији у свом изражавању. Он је уопште и овде, као и иначе често, оклизнуо са српских односа на опште и ушао у разлагања — компилативног карактера — о родбинској и територијалној терминологији да би из ње извео доказ како код нас није било патримонијалне државе; употреба литературе овде је невесташа; наводе се дела потпуно застарела (особито лингвистичка) и на основу њих изводе важни закључци (на пр. стр. 62); ни за добри Креков Увод не сме се рећи „en utilisant les résultats de la philologie actuelle“ (61); дело је изашло 1887; писац је овде уопште јако зашао у етимологије и чак даје своје судове о њима (68—69); а не видим да је и тамо где би могао погледао Бернекера. У цитирању има погрешака. Код грчких речи су редовне. И још какве! (63, 68, 74, 87, 165 и 169). Овде је скоро цело разлагање узело облик лингвистичког расправљања, које је сасвим мутно, па ће историчари веома добро учинити да буду према њему јако опрезни, јер је тема по себи тежак, а писац му је невест. Цели одељак о родбинској и правној терминологији, као доказу против патримонијалног карактера српске државе, остаје „на размисли“ нашим лингвистама. И наредни отсек посвећен је борби против патримонијалног карактера српске државе. Овде другим средствима. Младеновић, не рђаво, мисли да је деоба и подела државе одличан начин да се утврди, да ли је држава патримонијална или није. Па да ли је, ради тога, прегледао изворе о деоби српске државе између сродника и о административној подели српских земаља? Није ни покушао, мада има одличних извора, нарочито за прву врсту деобе, особито у Зети, али и у Раши. За административну поделу држао се само литературе (73); ставио ју је испред деобе државе између сродника; Орбинијево разлагање о Душанову честом мењању намесника по покрајинама биће само једна од похвала идеалном владару, како је Орбини сликао Душана (77); година издања Орбинија је погрешна и цели цитат је с погрешкама. Власништво у српској држави није било у исти мах и власт (78). То је сигурно, нарочито за каснији средњи век, и особито за Рашу. О деоби државе између сродника најсложенији је, како се зна, случај краља Драгутина и Милутина. Младеновић наводи о њему нешто извора и непотпуну литературу. Колико би било убедљивије да се позвао и на, добро схваћено, знаменито место из Данила (изд. Даничића, 1866, 24)? Оно, у вези с још два (38 и 41), нипошто не би смело остати неразјашњено у књизи ове врсте. Кад би се сва ова места узела на ум, било би овде много више речи о војничком елементу у развоју српске државе. О занимљивој деоби државе између Душана и Уроша добро је учинио писац што се је, по моме примеру, ослонио на Григору (81). То ће схватање најпре одговарати истини; да ли се с овим местом могу сложити каснија разлагања пишчева (100 и 177)? Свој закључак о непатримонијалном карактеру српске државе (82) требао је писац ограничити на познији средњи век у Раши. То би боље одговарало изворима. У одељку о управи земаља расправља Младеновић о феудализму уопште, лепо и јасно, и, затим, о пронији и баштини код Срба. У карактеристици проније много се поводи за Мутафчиевим (87—88, 90—91, 117); штета што није знао за другу његову студију у „Известия на историческото дружество вѣ София“ (VI, 1924, 1—30); још већа је штета што није употребио овде студију: Ostrogorsky G., Die wirtschaftlichen und sozialen Entwicklungsgrundlagen des byzantinischen Reiches (Vierteljahrsschrift für Sozial — und Wirtschaftsgeschichte, XXII, 2, 1929, 129—143); највећа је, наравно, штета што нису привучени српски правни извори сами, него се из њих наводи само једно једино место (93); пронија у Албанији, веома важна за проучавање српске, није се смела оставити неспоменута. У

разлагању је много самовољности, особито што се тиче Византије. Одељак о баштини бољи је. Само је овде литература заводљива. Не види се из ње историјат проучавања, пошто је поређана алфабетским редом (88).

Младеновићево разлагање о народу у српској држави средњег века почиње с несумњиво претераним тврдњама о јединствености права у српским земљама, коме се само тежило; он оставља ван оквира српског права једино Сасе. О разним правима у српским земљама из времена начелства Зете писац ништа не говори; занимљиве проблеме о тамошњем законодавном раду, истина мутне, и не спомиње. Не наводи ни главног спроводника јединствености права — цркву, наравно православну. Она је и код нас, као и на западу, имала веома важну улогу при уједначавању права (Упор. Below G., *Die Ursachen der Rezeption des römischen Rechts in Deutschland*, Historische Bibliothek, XIX, München u. Berlin, 1905). Автономна места су јамачно много рушила јединственост права. Писац је, можда, желео преко мере похвалити српску државу, па је сложене односе овде јако симплифицирао. Разлагање о односу између цркве и државе промашено је. Овде се особито тешко осећа што је презрен развојни моменат и што је постављена формула која не обухвата развојне промене*. Ја не знам које стање, у коме часу развоја, она фиксира. За средњевековну Србију никада се не би смело укратко рећи да је била многоградна и многоверна равноправна држава. Доказе против такве тврдње заиста не треба наводити, бар у ученом листу не. Историچارу много смета пишчев начин посматрања историских питања скоро ван времена. Када он вели за средњевековну државу „un lien de nationalité y existait déjà dans une certaine mesure“ (102), онда се мора питати, када (средњи век је дуг) и колико? Одговора у изворима има доста, и јако занимљивих. Писац се и овде држао само литературе. Исто тако поступио је и код проблема који је свео у питање: „у а-t-il eu un patriotisme serbe au moyen âge et sous quelle forme s'est-il exprime“ (103). Скоро би било боље ова сложена питања у раду ове руке и не потезати. Одговор на њих изискује тачно познавање извора, с којим писац не мора располагати; оно што он наводи (105) сасвим је мало. О имену српске државе морао је Младеновић исправљати. Али то је требало потпуније учинити. За то има и одличне литературе. Ја се слажем с писцем у уверењу, да се у српском праву не могу утврдити различити слојеви преузетих права од ранијих становника српских земаља (106 и д.); своје уверење оснивам на још малом и непоузданом знању о нашим претходницима у Србији. Сасвим је друкчије с утицајем Византије (109 и д.). Младеновић га јамачно потцењује; литература му је о овом питању премала; док је иначе студија натрпана литерутуром, за Византију је увек одвише мало употребљено. Она је, међутим, дуго времена сизерен српски, а увек је велики учитељ и недостиживи културни узор Срба. Писац је могао написати сасвим нетачну карактеристику византиско-српских односа (110—111) само зато што их није правично оценио. Мало затим је, опет, претерао у цртању византиског утицаја на Србе (111). Ја га високо ценим, но никада не бих смео написати: „C' est ainsi que toute la structure sociale et politique de la Serbie médiévale se vit imprégnée de l' influence byzantine, et que toute la vie sociale et politique fut profondément pénétrée de l' esprit de Byzance“. Нарочито не бих то смео написати о друштвеној структури. Свака се реч мора одмерити. Српска друштвена структура без сумње није била прожета византиским духом. У утицају византиског права на српско нипошто се не сме презрети развојни моменат, као што је овде учињено (112). То је све последица жеље да се разлагање сведе на уопштавања и формуле. Пишчев начин поступања осећа се особито у одељку о економском развоју (он, наравно, вели о економском изгледу). Доспео је само да повуче скицу, за коју се не може

* Пошто је ова оцена већ била написана, изашла је студија А. Допша (Dopsch), са сличним замеркама, као ове моје, правним историчарима. Упор. Dopsch A., *Beneficialwesen und Feudalität*, M O I G, XLVI, 1932, 1—36.

рећи коме добу одговара, јер сам вели да се морао „s' en tenir aux très grandes lignes“ (122) и „à des indications générales“ (123). Зато би било неумесно стављати замерке појединостима. Али се мора запитати — чему такве скице? Ко зна појединости, не може бити с њима задовољан, а ко их не зна, неће из њих ништа научити. С много интуиције, сасвим добро, тврди Младеновић да је разлика између Србије и западних држава, што се тиче односа између власништва и власти, у томе што власници у Србији нису отимали државне функције, него их је она, кад је хтела, на њих преносила. Оно што следи, о Византији, опет је слабо; општи део разлагања, о превентивном и репресивном карактеру законодавства, много је бољи. А један од најбољих одељака у књизи јесте наредни: „L'aspect social. — Les ordres“ (127—140). Но и у њему је, нажалост, развојни моменат занемарен. Начињен је један пресек за који се не може рећи коме времену одговара. Особити тип српских привилегисаних класа схваћен је добро: Србија је заиста била држава сталежа (130), али су они вршили власт као државни функционари. Пишчево разлагање о почецима племства (131) сасвим је сумарно; што пише о бољарима могло је, врло лако, испасти тачније. Разлагање о функционанизму, као важном фактору при стварању нашега племства, потпуно примам; ја сам га, бар за једно време и код једне важне институције, и изворима доказао. Исто тако је тачно и пишчево схватање о снази средишне власти у Србији средњег века, наравно у доба њенога цвата. Код односа цркве према држави требало је бар споменути њену потребу да је држава брани од Богомилства; све што је овде (138—139) довољно тачно речено не слаже се с ранијим тврдњама о конфесионалној равноправности у српској држави. Разлагање о себрима је слабије; литература о имену себар непотпуна је; требало је споменути барем још чланак К. Оштира (Etnolog, IV, 1930, 1—29). Докази против феудализма у Србији разборито су пробрани. Опет је најслабији одељак о Византији.

Последња глава у Младеновићевој студији је „La Puissance Publique“ (151—199). Требало би да је најјача а она је, добрим делом, само скицирана. Почетак, о ознаци владарске власти, компилативног је карактера; о имену велики жупан писац уопште не расправља. И разлагање о именима српских владара и њиховим инсигнијама само је скицирано. То би морало у правној студији бити пуније и тачније. О легитимној власти говори се скоро узгред; Буонокоре де Видман не може се уопште спомињати као озбиљна литература (упор. Прилози Летопису Матице Српске, I, 1928, 1—14). Где се говори о сврси српске државе доиста је требало (166) навести изворе разлагања. Где би то било нужније? Много жалим што је писац код војничких дужности српског владара споменуо само Алимпића (166). Читави векови гледали су у Србији војничку монархију. Писац карактерише овде српску државу као легалну. О њеној сврси, по схватању савременика, говори неодређено. То ће морати тако бити, док се не израде — боље и ученије — студије о свима нашим писцима како сам ја покушао с Теодосијем. Тад ће се осетити какве су сврхе савременици приписивали српској држави. О неком песимистичком расположењу у Србији (169), земљи моћног напона снаге и силног културног полета, не би уопште требало овако неодређено говорити; цело то питање, мислим, почива на неспоразуму. И одељак о монархијској власти је углавном само скициран. У одељку где Младеновић расправља о односу владара према закону пуно је самовољности. Он држи да је владар био обичајем везан за закон пре формалне обавезе у Душанову Законик (упор. Српски Преглед, I, 1895, 179). Било би добро знати основе те тврдње (177). Што се наводи као доказ, то се тиче чувања старих обичаја, ништа више. Било би лепо и да су изрично наведени аналогни француски закони чл. 172 и 173 Душанова Законика; Леополд Ранке им се искрено дивио. Одељак о саборима у српској средњовековној држави сасвим је слаб. Мислим да је то последица журбе и непажње. Већ је почетак разлагања покварен једним горким лапсусом. Завршетак књиге написан је у бујној дикцији, с више по-

нављања него иначе. У њему се доказује политичко јединство Србије средњег века, опет без обзира на развојне промене. Мислим да је добро речено да „l'effort du pouvoir monarchique était dirigé vers la création d'un Etat organisé sur une base juridique et politique“ (193). У закључку је кратак преглед целе радње с пишчевом изјавом да је, по његову схватању, Србија средњег века била сталешка монархија.

Младеновићева дисертација стоји изнад просечних дисертација наших младих људи на страни о Богомилима, о задрузи, о Душанову Законику, о проблемима који су и страним наукама бар донекле познати. Писац има научне радозналости, обдарен је несумњивом способношћу да тачно уочи и јасно прикаже правне односе. Али ту је способност показао више на страним проблемима него на српским, јер је тамо располагао с бољом литературом. Веома је марљив. Сабрао је велику литературу, у већини случајева с довољно вештине. Али метод је требао други применити. Бар с историчког гледишта. Он се држао литературе, и само изузетно силазио је до извора. Критиковао је, често с висине и пресумпциозно, само на основу литературе и спекулације, не извора. Проблеме је редовно посматрао ван њихових генетичких спона. Ја то, разуме се, говорим као историчар, свестан да метод правно-историских студија није само историски; Младеновић, у теорији, врло добро говори о правноисториском методу. Тешкоће у његову раду долазе од његова става према свом предмету, што га је од почетка заузео. Он се одлучио дати синтетички рад о питању за које нема довољно научних студија, а да сам скоро и не улази у проучавање извора. Та је синтеза пред нама, али јој треба, у многим деловима, поставити темеље. Писац може кренути сада заобилазним путем — у специјалним студијама доказати своје синтетичке закључке и склопљене формуле. И то се може замислити. Одлично би нам дошле правноисториске студије о земљишту српске државе, о пројекцији, о сталежима, о саборима, о владару итд. Јер сви, без реда, споменути проблеми вапију за темељном обрадом на основу пуног знања извора и литературе.

Никола Радојичић.

D. N. Anastasijević, L' hypothèse de la Bulgarie occidentale. L'art byzantin chez les Slaves. Les Balkans, 1er recueil, Paris 1930, p. 20—36 (Orient et Byzance. Etudes d' art médiéval publiées sous la direction de Gabriel Millet).

Бугарски историк Дринов поставио је био теорију да је формирање западне, охридске Самуилове „Бугарске“ уследело на више година раније пре смрти византијског цара Јована Цимиска (976). Конституционим актом сматра Дринов револуцију *χρόνης-α* Николе и његових синова против легитимних бугарских владара из Симеонове династије, чија се резиденција налазила у Великом Преславу.¹ Ова новоформирана „бугарска“ држава имала је после тога самосталну политичку егзистенцију поред дунавске (преславске) Бугарске и преживела је пад ове потоње; руски велики кнез Свјатослав и цар Јован Цимиск освојили су додуше дунавску Бугарску, али не и охридску, македонску „Бугарску“, која је дакле још постојала 976 год., када је цар Јован Цимиск умро. Према томе борба, коју су четири Николина сина од 976 године почевши водили против Грка, не претставља побуну „бугарских Словена“ против насилне византијске владавине, него међународно правно коректно објављени рат Византији од стране македонске „Бугарске“ и њене давно већ независне династије, који је имао за циљ ослобођење других „бугарских“ области и успоставу старог Симеонова царства. Јиричек је ову Дриновљеву хипотезу усвојио, али је у погледу датума и

¹ У расправама „Южние Славяне и Византия въ X вѣкѣ“ и „Началото на Самуиловата държава“, која су оштампана у I. тому скупљених радова М. Дринова, Софија 1909, под редакцијом бугарског историка Златарског.

начина формирања македонске „Бугарске“ у три маха мењао своје мишљење. Пошто се у први мах у свему сложио с Дриновим, касније је приказао као акт одвајања западног дела од источног, проузрокован окупацијом дунавске Бугарске од стране великог кнеза Свјатослава (969—971); овај конститутивни акт ставља Јиречек у време одмах после смрти бугарског цара Петра (969), када је Петров син Борис II са својим двором постао ратни заробљеник руског великог кнеза.² Коначно је Јиречек опет у целини прихватио хипотезу Дринова, истакавши, да се Запад бугарске државе према једној белешци код византиског хроничара Скилица одмах после смрти цара Петра (969) одвојио од Истока бугарске државе.³

Г. Анастасијевић је подробном анализом и оштроумном интерпретацијом односних одлучних места код византиских хроничара Скилица и Кедрена успео да обескрепи све аргументе, које су Дринов и присталице његове теорије навели у корист горњег начина формирања западне „бугарске“ државе, те на тај начин обори Дриновљево хипотезу, која се преко пола столећа држала, и да нам створи јасну и тачну слику о процесу конституисања гореспоменуте државе. На основу позитивних података садржаних у напред наведеним изворима, који не пружају никаква основа за Дриновљево хипотезу, реконструише писац ток одлучних догађаја на овај начин: формирање охридског царства синова *хѡмѣс-а* Николе није уследело пре 976 године и не може се сматрати последицом унутарњег одвајања од Симеонове Бугарске, већ је оно настало тек после смрти цара Јована Цимиска (976) као последица побуне „бугарских“ Словена против византиске владавине, под коју би потпали приликом освајања и покорена Бугарске по цару Јовану Цимиску. Тек у ово доба су четири Николина сина, чије су се резиденције налазиле у Охриду и Преспи, узели титулу „бугарских“ царева, када је био још у животу само један легитимни потомак Симеонове династије, који, због кастрације на њему извршене, није могао доћи на престо. Пре свога крунисања у 976 год. нови цареви су носили титулу *хѡмѣсѡулаи* (синови *сѡмѣс-а*). Њихов отац Никола управљао је као *хѡмѣс* једном облашћу Симеонове Бугарске, није имао самосталан положај, али је био врло угледна и утицајна личност и умро је још пре 969. год.

Горња расправа Г. Анастасијевића претставља врло важан прилог расветљењу најславније епохе у историји словенских племена у Македонији.

Ф. Гранић

G. Ostrogorsky, *Über die vermeintliche Reformtätigkeit der Isaurier*. Byz. Zeitschrift XXX (1929 30) 394—400.

G. Ostrogorsky, *Das Steuersystem im byzantinischen Altertum und Mittelalter*. Byzantion VI (1931) 229—240.

У горњим чланцима писац на основу опсежне и темељне студије изворног материјала и досадање литературе расправља питања и проблеме, који су од начелне важности за историју Византије у раном Средњем веку. Писац успева да два најважнија питања византијске државе у овом периоду, питање ослобођења сељака од дотадање везаности за земљу и питање пореске реформе стави у праву светлост и да у вези са првим питањем сведе на праву вредност реформну делатност т.зв. исавријске династије, нарочито царева Лава III (717—741) и Константина V (741—775).

Све до најновијих времена погрешно су приписиване цару Лаву III све важне реформе изведене у Византији у раном средњем веку. Ова реформаторска делатност обухватала је законодавство, државну администрацију, организацију војске, финансије и саобраћај, те аграрне односе; нарочито је

² Die cyrillische Inschrift vom Jahre 993, Asl Ph XXI (1899) 548.

³ Geschichte der Serben I (1911) 203.

последња реформа била од великог значаја за унутарње односе у Византији, јер је имала за последицу ограничење великог поседа световног и црквеног, ослободила сељачки staleж од везаности и створила класу слободних малопоседника. Нарочито се у заслугу овим владарима приписивао борбени став према цркви, који су били заузели у спору око поштовања икона. Прави проблеми иконоклазма били су за модерног посматрача недоступни; сама чињеница, да се више него једно столеће водила огорчена борба због питања верског култа, била је толико несхватљива, да су научници све до недавно иконоборство, насупрот јасним у изворима садржаним сведочанствима, сматрали као социјални реформни покрет који чини један органски саставни део на широкој основи конципиране реформне делатности, коју су у византијској империји инаугурисали и спровели цареви Лав III и Константин V.

Међутим ниједна од горњих поставки нема основа у изворима. Тако се иконоборству не могу приписивати никакви социјалнополитички циљеви, него је оно борба двају супротних погледа на свет; играли су извесну улогу и црквенополитички моменти, али чисто политички смерови и циљеви нису уопште долазили у обзир. Исто тако цареви Лав III и Константин V нису донели ни једну од напред споменутих политичких мера које се обично њима приписују и које вештачки повезане једна за другу ваља да изазову претставу о једној великој јединственој реформаторској акцији, која се протирала на све гране државног живота. Међутим најновијим истраживањима дошли су научници до уверења, да су све фундаменталне промене у организму византијске државе, које су биле приписиване царевима Лаву III и Константину V, извршене још у доба Ираклијеве династије.

Од свих законодавних дела, која су раније приписивана Лаву III, потиче од њега само законик Еклога; законици пак *ὁμοῦς ἡρωρχικῶς*, *ὁμοῦς στρατιωτικῶς* и *ὁμοῦς ναυτικῶς* постали су у другим временима. Искључиво на погрешној претпоставци, да је *ὁμοῦς ἡρωρχικῶς* донесен иницијативом цара Лава III и за његове владавине, могла је да се створи претстава, да је исти владар укинуо колонатски однос и створио широк слој слободних сељака. Међутим сам *ὁμοῦς ἡρωρχικῶς* не регулише правни положај сељака, него служи полицијним сврхама и нормирању казни за деликте почињене на објектима власништва и поседа на селу. Пошто овај законик има у виду несумњиво слободне сељаке, садржи он и важно сведочанство, да је у доба његова постанка већ постојао врло широк слој слободних сељака. Руски научник Вернадскиј учинио је у свом чланку „Sur l' origine de la loi agraire“ (Byzantion II [1025] 127 sq) вероватним, да кодификација *ὁμοῦς ἡρωρχικῶς*-а пада у доба владавине цара Јустинијана II (685—695 и 705—711).

Са наводном реорганизацијом војске за владе цара Лава III тесно је везано и питање удела истог владара у формирању организације тема. Устројство тема, које почива на комбинацији врховне војне и цивилне власти у особи стратега теме, није створио Лав III, него је оно дело цара Ираклија. Исто тако неосновано је и мишљење да је организација тема имала у почетку само војнички карактер и да су се теме тек постепено развиле у административне јединице. За владе цара Лава III није извршена ни финансијскополитичка реформа фундаменталне природе; делатност цара Лава III у овој области ограничава се на повишење пореза на Сицилији и у Јужној Италији и на конфискацију патримониума римске цркве, који се могу квалификовати као мере чисто фискалне природе.

Нарочити интерес за време царева Лава III и Константина V лежи на црквеноисториском пољу. Иконоборство је у Византији стајало у средишту свих догађаја оног времена, али је погрешна претпоставка, да је иконоборство значило борбу против монаха и да је имало да послужи као сретство са слабљење монашког staleжа или манастирског земљишног поседа. Борба против опозиције монаха почиње тек у шездесетим годинама VIII столећа; борба против монаштва не може се никако сматрати као прави циљ иконокластичке политике. Исто тако је погрешно мишљење које од енглеског

историка Gibbon-а па на овамо важи, да је ширење манастирског земљишног поседа у VII столећу претстављало опасност за државу, јер се никако не може доказати, да је у оно доба постојала оскудица у земљи, него је напротив вероватније да је један део земље лежао необрађен.

У другом свом чланку Острогорскиј улази у подробније расправљање финансиско-политичке трансформације, коју је држава претрпела у доба прелаза из старог у средњи век. Упоредјујући порески систем рановизантског времена са пореским системом средњевизантског времена, истиче начелну разлику, која је између ових двају система постојала, и поставља питање, да ли постоји каузални однос између спровођења пореске реформе и укидања колонатског односа код сељаштва те стварања слободног сељачког staleжа. По мишљењу писца, трансформација пореског система има се сматрати као примаран момент; сасвим је природно, да је у држави са тако изразитим фискалитетом, као што је била византиска, порески систем био најважнији фактор у процесу државног развитка те се при реконструкцији историје византиске државе мора обратити нарочита пажња свагдањем пореском систему с особитим обзиром на наизменична дејства, која су постојала између овог фактора и осталих фактора државног живота.

Карактеристика позноримског и рановизантског пореског система, који је створио цар Диоклецијан, јесте комбинација пореза на главу и земљу у један јединствени систем (т.зв. систем *capitatio — iugatio*).¹ Овај систем оснива се на томе, да се земља може порезом оптеретити, ако напрема катастарској јединици (*iugum*) стварно постоји једна људска радна снага (*caput*), која може ту јединицу да обрађује, као што обратно порез погађа радну снагу само у том случају, ако иста снага реално располаже одговарајућом катастарском јединицом. Логичка последица овакве пореске јединице је, да пореској обвези не подлежи ни необрађена земља ни сељаци без земљишног поседа. Оскудица у радној снази, која је карактеристична појава у привредном животу позноримског и рановизантског времена, побудила је државу да из фискалних обзира веже за земљу широке слојеве сеоског становништва. Због оскудице у радним снагама у пољопривреди створен је још у позноримској држави систем т.зв. *ἑπιβολή* (*adiectio sterilium*), који се састоји у принудном додељивању необрађеног пустог земљишта поседницима култивираних комплекса. Ова установа води своје порекло из Египта, где се јавља већ за владе Птолемајида, и одавде је од краја III века била проширена на све крајеве римске империје. Ова установа била је првобитно ограничена на закупни однос и на државне земље, али касније је била примењена и на напуштене и необрађене земље приватних поседника. Нови поседник, коме је била додељена напуштена парцела, имао је пуно право диспозиције свим земљиштем, али истовремено преузимао је и обвезу плаћања пореза за дотични посед. Држава се послужила овом установом као сретством да се осигура од неутицања пореза због напуштања земљишта.

Рановизантиски порески систем претрпео је у добу прелаза у средњевизантску епоху темељит преображај. Место међусобног везивања пореза *capitatio* и *iugatio* ступило је одвојено убирање пореза на главу и на земљу (грчки званични термин за порез на земљу у средњевизантској епоси је *χωρική*); порез на главу познат је под именом *καπιτικός*, дословно порез на огњиште, по смислу порез на кућу а у ствари порез на главу који се убирао по породицама. Одвојено убирање пореза било је омогућено тиме, што у средњевековној Византији нису више постојале оне привредне тешкоће, које су владале у рановизантској епоси. Прилике су се дакле морале из основа изменити; није постојала више оскудица у радној снази, земља није више лежала необрађена, него се показује све већа тежња за новом земљом и јавља се релативна пренасељеност. Пошто ова промена унутарње привредне

¹ Види о овом савесно и темељито израђену расправу А. Piganiol: *L'impôt de capitation sous le Bas Empire Romain*. Chambéry 1916.

и социјалне структуре мора бити резултат дугог процеса, може се претпоставити, да су се односи Византије у овом погледу морали већ у раном средњем веку (VII и VIII стол.) знатно изменити. Области, из којих је била састављена византијска империја у средњем веку, нису никада спадале у ред ретко насељених провинција римске империје; осим тога у VII stoleћу дошао је јак прилив страног становништва, нарочито су се словенска племена у великим масама населила на територији византијске државе.

С одвајањем пореза на главу од пореза на земљу престао је сасвим или је бар у врло знатној мери био умањен интерес фиска за везаност пореских обвезника за земљу, јер садашњи порез на главу (*καπνικόν*) погађао је сваки порески субјект без обзира на то, да ли има земљишног поседа или не, а овој врсти пореза били су подложни сви порески обвезници на селу.²

Одвојено убирање двају најважнијих врста пореза била је једна фундаментална промена, коју је византиски порески систем претрпео у раном Средњем веку. Друга исто тако значајна промена односи се на установу *ἐπιβολή*, коју сада замењује установа *ἀλληλέγγυον*. Начелна разлика између ове две установе састоји се у томе, што је код *ἐπιβολή* примарно и есенцијално пренашање земљишног поседа на другог поседника, а пренашање с истим објектом скопчаног пореза само секундарна и акцесорна појава, док је код *ἀλληλέγγυον* пренашање пореза најважнији и одлучни момент. У свим изворима где се говори о установи *ἀλληλέγγυον*, ништа се не говори о пренашању земљишног поседа, него *ἀλληλέγγυον* означава јамчење за плаћање за односни комплекс земље везаних пореза, које јамчење терети извесне треће особе; ко је плаћао *ἀλληλέγγυον*, имао је право искоришћавања одговарајућег пореског објекта, али пренашање истог објекта није припадало суштини установе *ἀλληλέγγυον*. Ова установа укинута је за владе цара Романа Аргира (1028—1034) на наваљивање великих поседника (*δυνατοί*), који су овај порез морали да плаћају за осиромашене поседнике (*ταπεινοί*), који нису били више у стању да удовољавају својим пореским обвезама.

На крају другог чланка расправља се питање датума увођења новог пореског система и установе *ἀλληλέγγυον*. Стари порески систем био је још на снази за време прве владе цара Јустинијана II. (685—695). Из времена пак цара Никифора I имамо код хронографа Теофана поуздано сведочанство о постојању новог порезног система, који се овде назива *καπνικόν*. Потпуно сигурни termini post quem и ante quem за пореску реформу јесу година 687, када се стари порески систем последњи пут спомиње, и доба влада цара Никифора I (802—811). Увођење новог пореског система ставља Острогорскиј с добрим разлозима у време између 687 и 733, које је године цар Лав III постојећи већ нови порез на главу (*καπνικόν*) проширио на становништво Сицилије и Калабрије; према овом изгледа вероватније да је пореска реформа била извршена у ранијем времену, т.ј. пре за владе цара Јустинијана, него цара Лава III.

Установа *ἀλληλέγγυον* пак први пут је изрично засведочена тек у доба цара Никифора I и у извештају хронографа Теофина о финансиским и привредним мерама овога владара. Међутим имамо још старије сведочанство о овој установи у *Νόμος γεωργικός*-у, где се у §§ 18 и 19 говори о *ἀλληλέγγυον*-у, иако закон не употребљава још овај термин. У § 19 говори закон како се није догађало преношење земљишта на порески способно лице, него је преношена само обвеза плаћања пореза, и у конзеквенцији овог акта могли су они, који су плаћали *ἀλληλέγγυον*, сад да се користе дотичним комплексом земље. *Νόμος γεωργικός* је и први споменик, који нам предочава појаву слободном свих веза колоната ослобођеног широког слоја сељака. А тиме још није добијен сигуран ослонац за одређење времена постанка *ἀλληλέγγυον*-а, јер досада још није са сигурношћу утврђен датум споменутог закона. Највише веро-

² О пореском сист му у Византији постоји добра монографија од F Dölger, Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung. Leipzig—Berlin, 1927.

ватности има хипотеза руског историка Вернадског, који постанак Νόμος γεωργικός-а ставља у доба цара Јустинијана II³.

У горњим чланцима Острогорскиј је знатно модифицирао своје погледе на порески систем и аграрне односе у Византији које је био формулисао у једној својој ранијој расправи⁴.

Ф. Гранић

М. Ласкарис, Ватопедската грамошта на царь Иванъ Асѣня II. Издава Българската академия на наукыѣ. София. Държавна печатница. 1930. (Български старини, книга XI). — 4^о. Стр. 64.

Илинскиј, у свом одличном издању „Грамоты болгарскихъ царей“ (Москва 1911) познаје свега седам исправа бугарских средњовековних владара. Г. М. Ласкарис, професор Солунског университета, нашао је новембра 1929 године, у архиви манастира Ватопеда на Атосу, оригиналну исправу бугарског цара Ивана Асена II за манастир Ватопед и тиме увећао број до сада познатих исправа бугарских царева на осам. Одличан факсимил и текст исправе са врло опширним коментаром објавио је у 11 књизи збирке Български старини. У коментару о самој исправи додаје аутор најпре неке белешке прилично слабо сачуваном тексту, расправља затим опширно о дипломатици исправе, и то најпре о њеним вањским, а затим о унутрашњим знацима. Међу ове иду заправо и палеографске примедбе и примедбе о језику повеље, о којима говори аутор у посебним главама. Исправа је писана на бомбицин хартији, на којој су у 11 и 12 веку писане и византиске простагме, — дакле на истом материјалу, на коме је писана и исправа цара Ивана Асена II за Дубровник, што само потврђује, од неких посумњану, оригиналност овог документа. Важан је историски коментар, који додаје г. Ласкарис. Пошто је место, где се налази датум исправе, оштећено, — може се читати само 14 април, — покушао је г. Ласкарис другим начином утврдити датум када је ватопедска исправа издата. По свему изгледа, да се ово догодило после битке код Клокотнице у априлу 1230 године. Други део историског коментара посвећен је тумачењу термина, који се налазе у самом тексту исправе, и то најпре термина који се односе на државну управу (пактврѣ, сѣвастѣ, дѣка, катипанѣ, десеткарѣ, апѣкрисиѣ, псарѣ, апѣдѣхатѣ), а затим терминима из фискалног права (ни писати, кѣмѣдѣ, митата, апѣдѣхѣ, ни винѣ ни хѣѣѣ, зѣѣѣ, десатѣѣѣ, арикѣ, енгариѣ). — Индекс ствари и извод на француском језику закључују публикацију.

Коментар, који је уз текст ове нове бугарске исправе написао г. М. Ласкарис, веома је исцрпан и расправља и о стварима, које стоје у доста далекој вези са самом исправом. Али то није никаква штета. Овом компаративном методом објаснио је аутор многа питања из старобугарске дипломатике, као и правне и политичке историје. Нас интересује нарочито дипломатика ватопедске исправе. Г. Ласкарис објашњава карактер и формулар нове бугарске исправе многим паралелама из бугарске, српске, византиске, молдавске и влашке дипломатике. — Његова излагања попунићемо још неким паралелама, за које мислимо да могу као компаративна грађа доћи у обзир за проучавање старобугарске дипломатике.

Ватопедска грамата нема вербалне инвокације као ни српске повеље из рашке канцеларије, које стоје најближе типу византиске простагме („простагма“ у Законику цара Стевана Душана, чл. 40 и 124). Старије српске простагме немају још толико елемената византиске дипломатике као што истовремене бугарске, више их преузимају тек у царско доба Немањића. Тек тада датира српски владар властноручно δι ἐφιδρῶν ὑπομνήτων именом месеца, тек тада налазимо у њима публикациске формуле, које одговарају

³ Sur l'origine de la loi agraire. Byzantion II (1925) 127 sqq.

⁴ Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im X Jahrhundert. Vierteljahrschrift für Social — und Wirtschaftsgeschichte XX (1927) 1 sqq.

византиско-царским. У српским „простагамама“ или повељама има много више оригинално српског него у истовременим бугарским — бугарског, и осим домаћих и византиских елемената има много особина и из западне латинске дипломатике.

Ватопедска исправа почиње речима *благонизволи царство ми даровати*. Међу диспозиционим глаголима српских владалачких исправа, које цитира г. Ласкарис, не наводи он глагол „благоизволи“, дакле онај исти који употребљава ватопедска исправа, иако га налазимо у три исправе цара Уроша из г. 1357 и 1360: — *има хотѣниѣ и благоизволи; има хотѣниѣ царство ми и благоизволихъ и въсхотѣхъ; има хотѣниѣ и в сѣмъ благоизволи и створи милость* (Miklosich, *Monumenta serbica*, 157, 159, 168). Појаву диспозиционог глагола „благоизволи“, различитог од осталих у доба цара Уроша употребљаваних, можемо објаснити тенденцијом: дати цитираним исправама, које и у другим деловима свог формулара потсећају на тип христовуља, свечанији карактер. Сличним начином почињу публикациске формуле и молдавских исправа свечанијег карактера још и у 18 веку, које Г. Ласкарис спомиње (*вже благопроизволи господство ми — Яцимирскій, Русскій фил. Вѣстникъ*, 55, 181).

Санкција ватопедске исправе гласи: *ктѡ ли имѣ цѡ испакѡститѣ великѡ вѡргѡж имѣ патити вѣѣ царства ми*. Веома јој је слична санкциска клаузула дубровачке исправе цара Ивана Асена II: *ктѡ ли имѣ спакѡсти в цѡм либѡ... великѡ имѣ вѡргѡж патити вѣѣ царства ми*. У обадве исправе налазимо реч *вѡргѡж*, која долази од грчког *ὄργη*, „гнѣвъ“ у српским исправама. — Паралелама санкциске клаузуле византиских исправа са „ὄργη“, које наводи г. Ласкарис, можемо додати још једну из г. 1259: *τὴν ἀπὸ τῆς βασιλείας μου ὄργην καὶ ἀποστrophῆ ἐπὶ τοῦτω ἐκφωνεῖ* (Miklosich-Müller, *Acta*, V, 2, 73). О речи *вѡргѡж* — *ὄργη* има, осим Илинског (Грамоты, 13), неколико речи и Јиречек, *Archiv für sl. v. Philologie*, 19, 603.

За титулацију цара Ивана Асена у потпису ватопедске исправе „*цр блгарѡм и грѣкомѡ*“ наводи аутор већи број паралела. Могао их је увећати још са неким примерима, и то баш из бугарске дипломатике првих владара друге државе. Од цара Асена I. (1186—1196) имамо сачуван печат са речима *асѣн цр блгарѡм*, уз лик владарев на аверсу (Н. А. Мушмовъ, *Монетитѣ и печатитѣ на блгарскитѣ царе*, 158, таб. VI). Од другог Асеновог наследника цара Борила (1207—1218) сачуван је печат сличан првome, са легендом *борилъ цр блгарѡм* на аверсу, исто тако уз лик владарев (Мушмовъ, 158, табл. VI). И од самога цара Ивана Асена II сачуван је печат са легендом на народном језику. Печат је од злата, висео је некада на исправи и носи на аверсу уз царев лик речи *иѡ асѣн цр блгарѡмѡ и грѣкомѡ* (Мушмовъ, 160).

Девоцијској формули бугарских исправа *въ христа бога (благо)вѣренъ*, која је грчког извора (*ἐν христῷ τῷ θεῷ πιστός*), можемо додати још једну бугарску паралелу, иако из подручја натписа. Девоција у натпису изнад лика цара Ивана Александра и царице Теодоре, жене цара Ивана Александра, у евангелијарију Британског музеја, гласи исто тако *въ христа бога вѣренъ (вѣрнаа) царъ (царица)* (*Archiv für slawische Philologie*, VII, таб. 2, стр. 9). Натпис је сличан титулацији Ивана Асена у трновском натпису, који г. Ласкарис цитира (*иѡ асѣн въ хѣ бл вѣрны црѡ...*, стр. 18, бр. 6).

Додали смо ово неколико речи опширном и савестном коментару ватопедске исправе, који је дао г. Ласкарис, јер сматрамо да оне могу бити корисне за што тачније познавање бугарске дипломатике, које је зависно од тако малог броја сачуваних бугарских исправа.

Милко Кос.

Милан Ђ. Недић *арм. генерал, Српска војска и солунска офанзива*, Скопље—Београд, 1932 год., 8¹, VI + 130.

Велика историска дела наше војске у Светском рату од 1914—1918 г., нису још ни издалека довољно расветљена како то она заслужују по своме значају у историји човечанства и по величини жртава, што их је наш народ у томе рату дао за своју слободу и уједињење. Стога се још и сада догађа да појединци, пријатељи и непријатељи, из необавештености или по злој вољи, по кадкад дају, више или мање, нетачне судове о улози коју је српска војска достојно извршила у том великом рату...

Дирнут неправдом, која се на тај начин, свесно или несвесно, наноси српској храброј војсци, а нарочито неправилном оценом њене значајне улоге у солунској офанзиви, армиски генерал г. Милан Ђ. Недић дубоко је осетио, како сам каже, у својој „пропратној речи“, да је у првом реду:

„дужности нас учесника у шоме делу да најпозванијем судији за оцелу овога йокрешта — Историји сџавимо на расџоложење своју реч истине“.

И по диктату тога племенитог осећања, а служиће се градивом из званичних релација, својим ратним забелешкама и личним проматрањима на терену, уз раније објављену литературу, генерал Недић је написао ову књигу. У њој он даје пластичан, жив и веран преглед свих важнијих стратешких покрета и херојских напора прве и друге српске армије, паралелно са акцијом помоћних савезничких дивизија, у солунској офанзиви и при реокупацији Србије. Значај те офанзиве по исход Светскога рата најбоље је означио сам маршал Хинденбург у депеши немачком државном канцелару, од 3 октобра 1918 год., када је рекао: да Немачка врховна команда остаје при своме мишљењу од 29 септембра и. г. „да се одмах предложи мир нашим непријатељима“ пошто *„услед слома Македонског фронта — нема изгледа да се нейпријатељ може йриморати на мир“* (стр. 114).

Према резултатима истраживања генерала Недића, изложеним и систематски приказаним у овој књизи, та тако значајна солунска офанзива текла је, у главном, овако:

Нови командант савезничке војске на Солунском фронту, генерал Франше д'Епере, помоћу Српске врховне команде, израдио је оперативни план за офанзиву и 6 јула 1918 год. почете су припреме на целом фронту. За место пробоја изабрани су, по предлогу Српске врховне команде, положаји на дивљем и тешко пролазном планинском масиву између Сушице и Лешнице, на фронту од 30 км., где су Срби стојали према Бугарима. — Немци и Бугари сматрали су тај део фронта непроходним, па је зато највећа веројатност била да ће се ту моћи извести стратешко изненађење (стр. 41—42).

Ударна снага, којој је тај тешки задатак поверен, састојала је од шест српских и две француске дивизије (17 и 122). Главни пробој имала је да изведе друга српска армија са две француске дивизије, а помоћни пробој поверен је првој српској армији (стр. 45—46).

После артилериске припреме од 24 часа, почео је напад пешадије у зору 15 септембра. Шумадијска дивизија успела је сама да изврши свој задатак тачно по оперативном плану; са подневним закашњењем извршиле су свој задатак и обе француске дивизије, помоћу српских резервних дивизија (тимочке и дринске). — Тако је већ првог дана извршен пролом и заузета готово цела прва линија бугарских ровова на српском фронту (стр. 54—55).

Осигуравање и искоришћавање ових успеха наставиле су идућих дана, са пуно духа и елана, српске армије и као клин увукле се у створени расцеп бугарских сила, помогнуте само 17 француском дивизијом, пошто је 122 дивизија одмах сутрадан задржата на расположењу команданта савезничке војске (стр. 57—60). После четири дана (19 септ.) српска се војска налазила већ 50 км. далеко од своје полазне тачке, са Меглене, у правцу Демир Капије и Градског на Вардару. Међутим, француско-грчке и енглеско-грчке дивизије, на левом и десном крилу српских армија, нису се још ни макле биле са својих места; јер генерал Ханрис на Битољском фронту још није био пре-

дузео напад и вршио је само притисак артилериском ватром, а генерал Милн на Дојранском фронту претрпео је неуспех (стр. 64).

С обзиром на поменути ситуацију на десном и левом крилу, командант савезничке војске, генерал Франше д'Епере, почео је већ да се боји за срећан исход офанзиве и 19 септембра јавио је српском главном штабу: — „*Све зависи од српске војске. Ако она продужи своје настијавање, онда се можемо надавати коначном успеху. У прошливоме, мораћу прекинути даљу офанзиву и наредити да се пређе у обрану*“ (стр. 63-64). Саопштења о стању на крилима и ова изјава команданта савезничке војске, изазвали су, у први мах, колебања и у српском главном штабу; али је врховни командант српске војске, Њ. В. Краљ Александар, тадањи Престолонаследник, одлучно наредио: „Напред, у славу или — смрт!“ (стр. 65).

Новим снажним налетима српске војске на бугарске и немачке снаге у два правца — са I армијом према Прилепу, а са II армијом према Вардару — сломијена је отпорна моћ Немаца и Бугара, те су они гледали: да што пре осигурају себи бар отступницу преко Прилепа и Велеса, пошто им је српска војска већ 20/21 септембра, пресекла отступницу Ђевђелија—Градско и Прилеп—Градско (стр. 65-67).

У то доба успевају и француско-грчке дивизије око Битоља и на Вардару (22 септембра, дакле седми дан после почетка српске офанзиве) да крену напред; и од сада Французи најактивније сарађују са српском војском на гоњењу и коначном савлађивању Бугара и Немаца. А енглеско-грчке дивизије на Дојранском фронту успеле су тек на дан капитулације Бугара (29 септембра), да приморају непријатеља на отступ долином реке Струме и заузму Беласицу (стр. 77).

Колико је успешна била офанзива српске војске види се и по том, што су Бугари већ једанаести дан после њена почетка отпочели преговоре о примирју са Командом источне војске у Солуну; па га 29 септ. и добили с тим: да операције против њих престану 30 септ. у подне — када је српска II армија већ била на граници Бугарске, од Царева Села до према Ђустендилу (стр. 73—77), и спремала се да уђе у Бугарску, а I српска армија довршила опкољавање непријатеља и присилила на капитулацију 2 и 4 бугарску дивизију на домаку Куманова (стр. 77—79).

Да би се онемогућио улаз српској војсци у Бугарску, Команда савезничке војске наредила је II срп. армији да напусти бугарску границу и преко Косова пође да очисти од непријатеља западну Србију (шумад. дивизија), Црну Гору (југословенска див.) и Босну (тимочка див.); а реокупацију Србије уз Бугарску поверила је двома франц. дивизијама, које су долином Тимока упућене за Дунав. Центар Србије ослободила је од непријатеља I срп. армија долином Мораве, савладавши у тродневној огорченој борби код Ниша (10—12 окт.) двапут јаче и добро утврђене немачко-аустриске снаге, које су имале задатак да бране комуникацију Цариград—Београд—Берлин (стр. 81—102). Њена дунавска дивизија ушла је 1 новембра у Београд и завршила велико дело ослобођења поробљене Србије, која ће ускоро затим да се поново жртвује утапањем својим у нову велику Краљевину Југославију...

Најзад, ваља нам нагласити, да целу ову књигу провејава дух снажног родољубља, а осећају се и одједи бола ради појединих грешака и неправди савезничке команде на штету срп. војске и народа при солунској офанзиви.

Сем тежње за истином, генерал Недић је имао и тенденцију да му књига уђе и у шире народне слојеве, па ју је написао, иако стручно, лако и занимљиво, без тешког научног апарата; а библиографију, којом се служио, дао је на крају књиге.

Две скице положаја савезничких и непријатељских армија на Солунском фронту, као и кретања армија при гоњењу непријатеља, дају још већу пластичност слици солунске офанзиве, која се добија читајући ову корисну књигу генерала Недића.

F. Dvornik, La vie de saint Grégoire le Décapolite et les Slaves macédoniens au IXe siècle. Travaux publiés par L' Institut d' études slaves. V. Paris. 1926.

У последње време скренула је наука нарочиту пажњу на унутрашњу историју Византије. Пошто из IX века имамо врло мало историских споменика у ужем смислу речи, истраживачи су морали да се лате других извора, у првом реду многобројних житија тога доба. Суровост царева иконобораца распламтела је верско одушевљење у народу и створила бројне мученике и исповеднике, који су се још за живота прочули због своје борбе за истину православне вере, а чија су житија, после њихове смрти, служила њиховим следбеницима као моћно сретство за настављање те борбе. На жалост књижевни укус тога доба избегавао је, у делима ове врсте, давати прецизне биографске податке историске природе, што много смањује њихову вредност као историског извора. Ипак су византолози марљиво се примили скупљања и оних мрвица историске истине, које се налазе у њима. Довољно је споменути имена *Dobschütz, Heikela, C. van de Vorsta* и нарочито *Beesa*. У број ових радова спада и горе наведена књига Дворникова. Автор је изабрао житије Григорија Декаполита, пошто се он највише бави византиско-словенским односима у IX веку, а ово житије даје неке податке о македонским Словенима.

Књига се дели на два дела: увод и грчке текстове. У првоме делу Дворник објашњава значај византиске агиографије IX века за проучавање византиске књижевности, историје и друштвеног живота (9—10), прегледа рукописе Григоријева житија и дели их на групе према рецензијама (10—13), даје податке о автору овог дела Игњатију, ђакону и скевофилаксу Константинопољске цркве, карактерише његов књижевни укус, начин писања и стил (14—19), на крају саопштава о служби свецу, коју је 1692 год. саставио мирски епископ Матија, и о самоме Матији (27—28). Највећи је део увода посвећен биографији свеца по житију (19—25) и по другим изворима (25—29) и коментарисању историских података, нарочито о Словенима, који се налазе у житију (29—41).

Св. Григорије родио се око 780—790 год. у Азији у граду Иренополису, који је припадао Декаполису Исавријском. Кад је навршио осму годину ступио је у школу, где се врло добро учио. Младост је провео у кући својих родитеља у побожном животу. Кад су ови наумили да га ожене побегао је у планине, у један манастир. Тамо је много страдао од игумана и сабраће, који су постали иконоборци. Зато је морао отићи у други манастир, где је његов ујак Симеун био игуман. Ту је провео 14 година. Пошто се није задовољно обичним монашким животом, уселио се у неку дивљу пећину, где је водио тешку борбу са демонима и на крају добио дар визија, пророчанства и чудотворства. Да би избегао људску славу, морао је напустити своју пећину и отишао је у Рим. На путу из Христуполиса за Солун срео је словенске гусаре. Дворник доказује, да се то десило на ушћу Струме (31—33). Из Рима светац се вратио у Солун, где је у главном провео остали живот. Ту је прорекао побуну околних Словена, што се и обистинило. По мишљењу Дворникова, ту се говори о словенском племену, које је живело у планинама изнад Солуна (36). Одавде је послао у Рим Јосифа Химнографа, да би папским авторитетом ојачао положај православних у борби с иконоборцима. Пред смрт је отишао у Цариград, да се опрости с ујаком Симеуном, кога је цар иконоборац Теофил II бацио у затвор. Ту је умро 20 новембра 842 год., дочекавши моменат, кад је православље однело коначну победу над иконоборцима. — Приписивано му је у старо време једно дело, управљено против Сарацина, али, како изгледа, без довољно разлога. Кад су Турци освојили Цариград, мошти овога свеца биле су пренесене прво у Србију, а затим у Бистрицу у Влашкој, где се чувају и сада.

У другом делу књиге налазимо грчки текст житија Св. Григорија Декаполита од ђакона Игњатија, научно издат по рукопису Париске Народне библиотеке бр. 501, с варијантима из свих 5 рукописа, који су били присту-

пачни автору (45—75), и грчку службу свецу од еп. Матије, издату по Бечком рукопису F, XVII веку (76—2).

Она места у житију, где се говори о македонским Словенима, дајем овде у преводу, да би их учинио приступачнијим већем броју читалаца.

Место о сусрету с гусарима гласи: „Отишавши лађом из Еноса, дошао је у Христуполис. Одавде отишавши лађом, дошао је на неку реку, где је пао у руке словенских разбојника, који су обилазили чамцем обале реке и плъачкали лађе, које би им пале (у руке). Спазивши их, светац није био обузет никаквим узбуђењем, него је пошао и сео с њима. А ови зачуђени смелашћу овог мужа, говораху, климајући један другоме главом: „ко је овај? који не показујући у лицу никаквог страха, нити казујући ни речи о учиненом од нас, дошао је до такве храбрости да се осмелио да буде с нама? Очигледно, жеља му је, да буде пребачен преко реке“. Дакле, употребивши весла, превезли су га ту преко реке и, показавши пут, којим је морао ићи, дозволили су му да оде читав и здрав (ἀπὴν καὶ ἀλώβητον)“¹.

На другом се месту вели: „Дошла је свецу жеља, да пође с једним од ученика у планине у словенске области, надајући се наћи у њима жељени мир. Дакле подузевши (тај) пут и прошавши мало напред, вратио се великом брзином натраг у место откуд је и пошао. Онај пак, који је с њим ишао увидевши наглу промену, рече: „Поштовани оче, зашто је овај брзи повратак натраг? јер, ако смо морали тако брзо завршити пут, каква је била потреба (χρεία) остављати место, где смо били?“ Овај пак одговорио му је: „Жеља ми је била, брате, да бисмо тамо отишли, али видим, да тамо сунце не сија.“ И рекавши тако, повратио се. А неколико дана доцније дигла се не мала буна од поглавара (ἑξάρχοντος) оне Словеније, и много проливање крви, као река се пролило, и сва околина била је спаљена огњем и испуњена мрачним ужасом (σχοτο δεινίας). — На тај начин објаснило се и то, зашто нисам никад могао прећи с места на место без царева печата и знака“².

У вези са словенским покретом Дворник ставља и догађај с протоканцеларом Георгијем, који је на путу из Солуна за Цариград био два пут ухапшен и бачен у затвор од чиновника ћесаревих: у Христополису и у Вулери (Βουλέρβος). Автор је мишљења да је тај ћесар био Алексије Моселе; а строге мере противу путника из Солуна биле су изазване словенско-византиским односима. 837 год. грчки заробљеници, одведени од Крума преко Дунава, побегли су помоћу цара Теофила VI у отаџбину. Цар је имао с тога разлог, да се боји освете од стране бугарског владара Пресијама. У исто време, по претпоставци Дворниковој букнула је она буна солунских Словена, коју спомиње Григоријево житије. Пресијам је искористио ову прилику да прошири своју власт и на њихову земљу. Ово је морало скренути будну пажњу византиске владе на Солун и његову околину и изазвати ванредне мере предострожности. — Сва је ова конструкција врло оштроумна, али доста хипотетична.

Владимир Розов

Byzantinoslavica II, 2. 1930 *Praha*. — И други део друге књиге овог зборника није од мањег интереса него први део, а за историју Балкана и Јужне Србије доноси још више градива.

Karel Škorpil: Надписи ошѣ ѣрвоѣо бѣлгарско царство въ Чероморската областъ на Балканския полуостровъ (189—195). — Ово је први део повећег чланка, посвећеног бугарским споменицима са грчким натписима. Ту автор расправља о каменим стубовима с именима градова, доказујући да су то триумфални стубови, које је поставио Крум као спомен на освојене градове

¹ Стр. 29, 54—55.

² Стр. 35, 61—62.

и одржане победе. Један носи име Сера, где су по Теофану Бугари 808 год. до ноге потукли Византијце. Чланку је приложено 14 снимака с ових стубова.

Karel Škorpil: Сџтраџегически постојройки въ Черноморскаџа областџ на Балканския полуостџровъ (197—230). — Почетак врло занимљивог рада, који се односи уосталом само на источни део полуострва.

V. N. Zlatarski: Единъ грџки фалсификаџъ, койџо се оџнася къмъ бџлгарскаџа истџорџа (231—258). — Науџи је познат један докуменат, пореклом из Св. Горе, којим цар Јован Асен II штити права светогорских манастира од епископа града Јериса. Златарски доказује, да је то фалсификат, састављен у последњеј четврти XIV века у циљу одбране аутономије Св. Горе од поменутог епископа, на чију је страну 1368 год. стао и цариградски патријарх Филотеј. Автор даје научно издање овог документа, указује његове изворе и даје исцрпну анализу. Само једно питање није сасвим расветљено, а оно је за Србе баш најзначајније. Епископ Јериса тужио је пред патријархом светогорског прота, што прима лица рукоположена од Срба. Међутим нама је познат прот Доротеј, који се на хиландарским документима 1364 и 1366 год. потписао словенски. Осим тога име прота Доротеја налазимо опет на хиландарском документу 1356 год. и на документима 1357 и 1384 год., који се односе на манастир Пандократор. Изгледа, да је баш ово јачање словенског, у главном српског елемента, и нагнало грчког патријарха да окрњи аутономију Св. Горе и да строго забрани примање лица рукоположених од српске црквене власти, док се не уреди односи са српском патријаршијом. Али, ово питање вреди детаљнијег истраживања.

M. Speranskij: По џоводу нового издания џисаний Саввы Сербского (259—274). — Автор даје оцену овог новог рада Д-ра Ђоровића и наглашује, да питање русизама у делима Св. Саве није убедљиво решено, те да стога треба сачекати опширнији рад о Св. Сави, који обећава Д-р Ђоровић. Затим тврди да „Ћставъ о псалтири“ није дело Св. Саве. На крају прилаже свршетак тога Устава, кога нема у издању Д-р Ђоровића, пошто овај није могао због садашњих прилика искористити руске рукописе.

A. V. Solovjev: Греческіе архонџы в сербском царствџ XIV вџка (275—289). — Некада је Т. Флорински доказивао, на основу меникејских повеља, да је Душан Силни дао грчкој аристократији у своме царству *de jure* и *de facto* иста права као и српској властели. Доцније је сам он утврдио, да највећи део тих повеља припада византиским царевима. Од тада је у науџи завладао, у погледу ове равноправности, највећи скептицизам (уп. Јиречка). Сад Соловјев на основу нових докумената доказује, да је Флорински ипак имао правилну интуиџију. Цар Душан заиста је поставио за циљ уједињење и равноправност свих својих поданика словенске и грчке крви. Автор доказује да је цар Душан уредио свој двор сасвим по византиском узору са 80 или 90 дворских чиновника и наводи низ Грка, који су за његово време заузимали највише положаје на двору и по Јужној Србији.

Linos Politis: Griechische Handschriften der serbischen Kaiserin Elisabeth (288—304). У Националној библиотеџи у Атини автор је пронашао неколико занимљивих рукописа XIV века: један синаксар за март—август и два минеја за фебруар и април. Писани су на грчком језику, донешени су у Атани из солунске гимназије и митрополије; имају много записа на грчком и један на српском језику. Записи се односе на неку Јелисавету, која се назива *δеспοινα*, *αὐτοβοτα*, *εὐσεβεσάτη*, *ἑλџα*. По мишљењу автора, то може да буде само удова цара Душана Јелена, у монаштву Јелисавета. Поводом овога автор је скупио податке, које имамо о овој цариџи.

Да би објаснио интересовање царице за грчке рукописе, автор даје детаљну слику веза последњих Немањића и Асена са византиским царским и кнежевским породиџима и грчким монаштвом. Затим прелази на рукописе. Они нису датирани, али свакако су постали између 1360 и 1370 год., пошто називају царицу увек Јелисаветом, а Стефана Уроша помињу као живог. Из записа се види, да је преписивач радио по наредби и за рачун царице, да је

написао шест минеја, од којих се сачувало само два. Посредником између њега и царице био је неки јеромонах Доротеј, у коме автор види оног проту Св. Горе, о коме сам говорио мало пре, и ако га преписивач нигде не назива протом, него само *Ιερομόναχος, δεσπότης, ἄγιος*. Доротеј му је давао све потребно за живот и рад, а плаћао му готовим новцем сваког првог у месецу. — Тако је за април месец добио два модија, дакле 13 кила, брашна и 1 дукат.

Књиге, по мишљењу автору, царица је могла наметнути неком грчком манастиру у Македонији, на пример Св. Јовану у Серу, а могле су бити одређене и за њену приватну библиотеку. Такве библиотеке имали су краљ Владислав, Урошева удова Јелена, царичин брат цар Јован-Александар. — Свакако су биле намењени у првом реду у руке саме царице.

Између атинских рукописа пореклом из Сера автор је пронашао још један минеј XIV в. за месец август, писан истом руком, као и горња три, али већ за митрополита Јериса и Св. Горе. Проф. Vees је мишљења, на основу неких израза у рукопису, да овај рукопис претставља поклон захвалности, што је митрополит искупио преписивача из ропства.

Ова четири рукописа дају нам неке податке и о преписивачу, и ако он нигде не назива себе. Свакако је био монах и, како изгледа, светогорац, пошто у записима спомиње митрополита Св. Горе, проту исте, свету лавру. Није био киновит, него је живео у каквом скиту или ћелији, пошто је плату примао делом у брашну. Занимао се преписивањем књига. Плату је примао месечно. Био је одличан калиграф. Овоме ћу још додати, да је био по свој прилици исихаст, пошто су баш исихасти претпостављали живот у скиту и у пустињи киновитскоме животу и нарочито гајили преписивање књига. Они су у то доба стекли већ опште признање у Св. Гори и у народу. Посредником између царице и светогорских исихаста могао је да буде тадашњи епископ серски Јаков, који је 1360 год. поклонили више словенских књига манастиру Св. Богородице на Синају и, како изгледа, исто је лице с Јаковом еп. српским, кога спомиње као ученика Св. Григорија Синајита његово житије. Царица је тим лакше могла наручити књиге у Св. Гори, што је била увек у тесним везама с њом. Душан је богато обдарио светогорске манастире, а после свога крунисања за цара посетио је Св. Гору заједно са Јеленом, којој је изузетно био допуштен долазак у њу. Њен син Урош даривао је такође Атон. Сама Јелисавета била је у сталним односима са светогорским манастирима, и последњи пут њено име спомиње се баш у светогорским изворима.

На крају чланка автор наводи једну побожну песмицу, која се налази у запису једног рукописа, и два места, која се односе на царицу, али нису доста разумљива, пошто преписивач, по мишљењу автора, није добро владао стилем. Места су доста јасна за човека који је упознат са мистичком фразеологијом источног монаштва, али остављам их без превода, пошто не дају никаквих нових факата. — Чланку су додате две фотографије царичиних рукописа.

Robert Eisler: Die slavische uebersetzung der "Ἀλωσις τῆς Ἱεροῦσαλῆμ des Flavius Josephus (305—373). — Можда је ово најзанимљивији чланак у целој књизи. Посвећен је питању, које је скренуло на себе највећу пажњу и интересовање историка хришћанства, о тако званим додацима, у руском преводу познате књиге Јосифа Флавија, који се односе на Исуса Христа.

Ržiga: Новая версия легенды о земном рае (374—385).

Nikolaj Beljaev: Образъ Божьей Матери Пелагонийѣ (386—394). — Овај чланак претставља леп прилог за проучавање српског црквеног сликарства у средњем веку. У руској иконографији добро су познате иконе Св. Богородице са Христом, који се умиљава Мајци. Разликују два типа: један се зове „Умилење“, други — „Взыгране Младенца“. Обично се држало, да су обадва типа италијанског порекла, у главном услед лажне пресумпције, да сваки живљи покрет, сваки искрен израз осећања мора стајати у вези с италијанском Ренесансом. Овога је мишљења био чак и Кондаков. Истина,

Лихачев покушао је да докаже, да је „Взыграніе“ дошло у Русију преко Балканског Полуострва, али није могао да се позове на икону, која би била старија од XVI века. Сад је Бељајев пронашао више икона овог типа у Јужној Србији: у Призрену, Прилепу, Дечанима. Од нарочитог је интереса и икона у цркви св. Ђорђа у селу Старо Нагоричино, која је постала заједно са црквом 1318 год. и има натпис: $\overline{\text{MP}} \overline{\text{B}} \overline{\text{Ж}} \overline{\text{IA}} \overline{\text{PE}} \overline{\text{LAGONITIS}} \overline{\text{A}}$. Иста икона налази се и у једном јеванђељу XIII в. Београдске Народне библиотеке. Све то доказује, да је у Јужној Србији најдоцније од XIII в. постојала популарна штована икона Св. Богородице, зване Пелагонисе, типа „Взыграніе Младенца“. На жалост не знамо где се налазила, али Бељајев мисли у Битољу. Овај тип иконе није могао доћи на Балкан у XIII в. из Италије. Он има чисто византиско-оријенталске особине и битно се разликује од италијанских икона „умиљавања“ XII—XIV в. Српске иконе дакле доказују византиско порекло икона типа умиљавања и дају полазну тачку за његову хронологију. Пошто је српски тип „Взыграніа Младенца“ постојао већ у XIII веку, а свакако млађи је од типа „Умиленія“, овај последњи морао је постати још раније, дакле пре XIII в. — На жалост ово је последњи рад овог вредног научног радника, који је пре неколико месеци трагично завршио живот у сред Прага под точковима једног аутомобила.

M. Andreeva: Политический и общественный элемент византийско-славянских гадательных книг. Глава II. Византијскія гадательныя книги VI вѣка (385—415). — За овај часопис од интереса је нагласити да у византиским књигама за гатање VI в. имају место и пророчанства о провали у Македонију северних варвара. У њиховом броју били су и Словени.

Међу приказима за нас су од значаја само неки од њих. Тако:

Laskaris: Мияшевѣ новооткрытіяныя оловяныя печати на болгарски архиепископѣ. — Мијатев га приписује првом бугарском патријарху Леонтију и на основу ове претпоставке зида врло фантастичну историју бугарске цркве. — Ласкарис доказује да печат припада Георгију, архиепископу охридском.

Истѣи: Κωνσταντοπούλος, Byzantiaka μελετοβιβλιοθήκη. — Између ових печата један с натписом: $\dagger \Sigma\upsilon\nu | \epsilon\sigma\tau\rho\acute{\alpha}\tau\epsilon\upsilon(\epsilon) | \kappa(\alpha\iota) \pi\rho\omicron\mu\acute{\alpha}\chi(\sigma\upsilon) | \text{'}\text{Αλυσιάνη}$ припада Алусијану из рода последњег македонског цара Ивана Владислава.

W(eingart): Романски, Имена на нѣкои македонски градове. — Автор даје три етимологије, сасвим оправдане по мишљењу рецензента. Охрид, раније $\text{'}\text{Οχρινός}$, он изводи од словенског хрид — „стена“; Битољ од обитѣль, односно обитоль (превод грчког $\mu\omicron\nu\alpha\sigma\tau\acute{\eta}\rho\iota\omicron\nu$); име Солун не изводи из $\text{'}\text{Σαλώνη}$, односно *Salona*, као *Mazon*, одн. *Vaillant*, него право из $\text{'}\text{Θεσσαλονική}$ преко грчког $\text{'}\text{Σαλονική}$, словенског Солунѣць, које се почело сматрати као деминутив од Солунѣ.

Владимир Розов.

Witold Klinger: Doroczne swista ludowe a tradycje grecko-rzymskie. Biblioteka „Ludu Słowianskiego“ pod redakcją Jana St. Bystronia. № 2. Kraków. 1931.

Славистика се скоро обогатила једним новим часописом, коме треба да гожелимо што веће ширење и у нашој Југославији. — *Lud Słowianski* излази у Кракову. Посвећен је народној култури Словена: њиховом језику, нарочито дијалектологији, и култури материјалној, духовној и социјалној. Прима чланке на свим словенским језицима, а сем тога, на енглеском, француском, немачком и талијанској. За солидност часописа гарантује име уредника, познатог пољског филолога професора Јана Бистроња. Уз часопис се издају и засебна дела већега обима и значаја, која састављају серију Библиотеке „Lud Słowianskiego“.

Познански професор класичне филологије, члан Краковске академије наука, Витолд Клиnger, одавно је већ стекао глас својим делима, посвећеним

проучавању утицаја класичне културе на обреде, веровања и народно песништво нових европских народа, а нарочито Словена. Нова његова књига садржи дванаест засебних чланака: Беле покладе, Ускрс, Турђев дан, Духови, Ивањ дан, Велика Госпођа и Мала Госпођа, Сви Свети и Задушнице (код католика), Св. Мартин, Св. Никола, Св. Андрија и Св. Катарина, Бадњак, његов почетак и историја, Божић. Већ овај списак наслова показује занимљивост и значај Клингерове књиге за свакога истраживача народне религије Словена. И заиста она мора да буде приручник за оне, који се баве словенским празницима и везаним за њих обредима и веровањима, а нарочито код нас на Балкану, пошто професор Клингер оштрије, но ико пре њега, подвукао је утицај грчко-римскога света на народну веру и обреде Словена, а нигде другде Словенство није било под јачим утицајем тога света, него на Балкану.

Професор Клингер је истерао митолошку школу из њеног последњег склоништа у Словенству — из области народних празника и обреда. Претставници ове шкозе баш у тој области дуго и напарно су тражили трагове прасловенскога мита, па се и сада уџбеници словенских књижевности нису још отресли њихових теорија и погледа. Међутим у многобројним празницима, које је проучио професор Клингер, нема ништа од тога мита, тако да човек мора да дође до закључка, да Словени у доба, кад су дошли у додир с класичним светом, још нису имали ни колико-толико развијене своје митологије. Све, што налазимо у обредима и веровањима, везаним за те празнике, може бити подељено у четири групе: појаве, доста незнатне, створене утицајем хришћанства, традиције грчко-римског незнабоштва, култ умрлих, такође с јаким траговима овог незнабоштва, и обреди пољопри- вредне магије.

Претерани национализам немачких научењака последњих деценија потстицао их је, да траже свуда у веровањима и обредима европских народа, а нарочито код Словена, утицај старе германске незнабожачке религије. У томе се зашло прилично далеко; па су ипак немачке теорије имале велики авторитет и утицај у Европи, па чак и код словенских филолога. Професор Клингер успешно сузбија ову тенденцију. На име, он је доказао, да Св. Мартин код католичких народа није хришћанско оваплоћење немачкога бога Водана, него претставља синтезу римских богова: Либера и Марса, да католички обичаји на дане Велике и Мале Госпође нису немачког порекла, него су трагови празновања римске божице Дијане, и да гатања девојака о будућим мужевима у очи Св. Андрије нису ни у каквој вези са немачким богом обиља и плодности по имену *Frey* или *Freyer*, него су постала под утицајем грчкога значаја имена овога свеца код Грка, већ у хришћанско доба. Истог порекла је и обичај гатања момчади о будућим женама у очи Св. Катарине.

Професор Клингер је доказао неоспорно јак утицај грчкога и латинског незнабоштва, нарочито у римској преради из доба царства, на народну религију европских народа, а између њих и Словена. Овај закључак има нарочити значај за истраживаче балканског Словенства, пошто и сам Клингер изрично каже, да су баш балкански кароди били под нарочитим јаким утицајем грчко-римскога света. — „Као цело полуострво Балканско, тврди он, такои јужна Немачка јесу земље, дубоко преоране плугом античке културе“ (103).

На жалост, Клингер је посветио најмање места у својој књизи Србима и Словенцима. Ово је последица слабог интересовања у Пољској научној књижевности за Југословене и жалостног стања пољских научних библиотека у погледу снабдевања српским књигама, а нарочито старим часописима. Али ипак Клингерово дело не губи свој значај ни за српског фолклориста. Он је чврсто везао религију старих Грка и Римљана са веровањима Словенства и осветлио је трансформацију грчких и римских обреда у верске обичаје Словена. У више случајева српски фолклорист може наћи код Клингера поуздан путоказ за разумевање и објашњење и српских на-

родних празника, верских схватања и обреда, чак кад они не говори изрично о њима.

Српске задушне обреде, везане за Ружичало или Дружичало, пољски професор држи за класичну заоставштину. Римљани су имали с пролећа два празника, посвећена душама умрлих: *Lemures* — 9, 11, 13 маја и *Carnaria* — 1 јуна. Последњи звао се још и *Kalendae Fabariae* — „Бобове календе“, пошто је традиционално јело тог дана био боб кван у масти, и *Dies rosae* — „Дан руже“, пошто су тада умрлим жртвоване руже. Код Грка у доцније доба и први празник добио је име *Ἡμέρα τῶν ῥόδων* — „Дан ружа“. От тих ружа добиле су свој назив и српске пролетње задушнице: Ружичало или под утицајем народне етимологије Дружичало. Ово последње постало је, наравно, кад се заборавило на везу празника са ружама (стр. 16—18).

Српске обреде на Ђурђев дан, које наводи Вук, професор Клиндер држи за врло архаичне. Заиста Срби су очували у готово непромењеном облику крваву жртву незнабожачког доба у част бога, заштитника пастирства. Али ови обреди нису ништа нарочито српско или словенско. Готово исте налазимо не само код Бугара и балканских муслимана, него и код народа далеког Кавказа: Мингрелаца, Сванета, Осетинаца, Абхазаца и других. Професор Клиндер прима и са своје стране поткрепљује новим градивом хипотезу енглеског научењака Фразера, по којој Ђурђев дан претставља наставак традиција римског празника *Parilia*, посвећенога божици *Pales*, заштитници пастирства и стоке, који је падао баш на 21 априла, дакле само неколико дана пре Ђурђевог дана (стр. 26—28).

Српске задушнице у суботу пред Духове за професора Клиндера су наставак истих класичних празника у част умрлих, од којих је постало и Ружичало (стр. 31). А и Бадњи дан сачувао је по њему код Срба, као и код других нових европских народа, више задушних обреда, као заоставштину од римског зимског празника умрлих *Larentalia*, који се празновао 23 децембра. Овамо спада, по Клиндеру, и српски бадњак, чије је, паљење испочетка служило за огревање озеблех душа; као и пуцање из пушака, које је првобитно имало за циљ да се застраше зле и кобне душе (стр. 106—109).

Али најзанимљивији је чланак о пореклу божићне јеле, иако на први поглед изгледа, да не може имати никакве везе са Србима, који не знају за тај обичај. Сад је утврђено, да је тај обичај украшавања на Бадње вече јеле пореклом из јужне Немачке, откуд се проширио у току XVIII. и XIX. века на северну Немачку, Француску, Италију, Русију и још на неке друге земље западне Европе. Али професор Клиндер доказује да је сам немачки обичај класичног порекла. Стари Грци звали су га *εἰρεσιώνη* или *κοροῦράλεια*. То је код њих била позамашнија грана каквога вечито зеленога дрвета: лавора или маслине, окићена белом вуном, белим и црвеним пантљикама, украшена малим судићима са вином, медом и уљем, смоквама, јабукама, разноврсним воћкама и пецивом необичног извештаченог облика. Имала је двоструки значај: с једне стране, служила је као магично сретство, да се изазове добра и обилна берба; с друге стране служила је као жртва душама умрлих. *Εἰρεσιώνη* претстављала је саставни део низа античких празника: *Θαργήλια*, *Πανέφια*, *Παναθηναία*. Насупрот досадашњим погледима, професор Клиндер доказује, да *εἰρεσιώνη* није само прешла у римски култ, него је чак надживела општу катаклизму грчко-римскога незнабоштва. Као магични обред видимо је у старом Риму на дан 1 марта, а сад код Ђурђијанаца и њима саплемених кавкаских народа. Као задушни обред сачувала се код бесарабијских Румуна, код Грка на Спорадским острвима, код Неаполитанаца. Као жртва умрлим лако је могла да се накалеми на сваки празник, који је имао карактер задушница. Зато је налазимо и на Врбици у западној Француској као украшену лаворову грану, у Швајцарској у облику окићених јелових гранчица, у Русији као украшену врбу. На тај начин лако је могла постати и саставни део обредности Бадњега дана. И заиста, сре-

тамо је тога дана у форми готово старогрчкој код Црногораца, који на Бадње вече полажу на сто три хлеба и у један од њих ставе грану с јабукама и поморанџама, и у Немачкој, где је јужни лавор морао због суровости климе уступити споје место северној јели. Такво је порекло овога немачкога обичаја. — На тај начин црногорска лаворова грана, која тако личи на своју античку прабабу, јесте старија сестра чувене немачке божићне јеле.

Владимир Розов.

Хр. Шалдевџ, Областѣта Боймиа въ югозападна Македония. „Македонски Прегледџ“ (София), год. VI, кн. 1, стр. 49—82.

Хр. Шалдевџ, Народни обичаи въ Боймиа. „Македонски Прегледџ“, VI—1, стр. 101—122.

У истој књизи Македонског прегледа, часописа с поглавито политичким тенденцијама, Хр. Шалдев је објавио два чланка о Бојмији, пределу на југу од Ђевђелијске Котлине и Циганске Клисуре. У првом чланку се даје слика предела, а у другом опис неких обичаја. Сваки је од тих чланака самостална целина, али како се оба односе на један крај, о чијем се словенском становништву мало зна, приказаћу опширније њихову садржину.

1.

Излагања у првом чланку писац почиње описом планине Пајака. То је једноставан опис пружања појединих планинских коса и редање топских назива, а о геолошком саставу и о тектоници износи се, у белешци испод текста, само оно што је раније о томе изнео Ј. Цвијић. Затим писац даје нешто података о вегетацији и о фауни, о хидрографији, о насељености и о путевима. У планини је 47 села збијеног типа, од којих су 35 „бугарских“ (писац сво словенско становништво зове, без резерве, „Бугарима“), 6 влашких, 5 турских и 1 мешовито словенско-турско. Становништво се бави земљорадњом и сточарством, а они у планинским селима и дрводељством.

Сама Бојмија је широка долина између реке Вардара, Погледа и Гандача, огранака планине Пајака. О старини и о пореклу имена Бојмије писац износи само хипотезе без икакве основе. Затим говори о стратешком значају Бојмије и Циганске Клисуре у прошлости. — Због те клисуре четири села у Бојмији добила су под Турцима повластице. У даљим излагањима писац даје кратак опис рељефа и климата: климат је благ (средоземски), и у пољској Бојмији могуће су по две жетве.

У Бојмији је 31 село, од којих 25 чисто словенских („бугарских“), једно мешовито, једно турско и четири влашка. Предеони центар је у Гуменци. Затим износи статистичке податке о становништву по селима и по народности, и то за 1900 год. по В. Кнчову, а за 1910 год. по попису који је вршила егзархија. По том попису у Бојмији је било свега 18978 душа, од којих 71%, „Бугара“. Писац нарочито истиче да није било Срба и Грка, да српска пропаганда није успела, али да је било „гркомана“ у свима селима! Ратови су омели откупљивање чифчија, које је било почело у првој деценији овога столећа, а после ратова су бегови помагали грчке власти да изгоне Словене. До 1928 год., под изговором „добровољног исељавања“, Грци су прогнали из Бојмије све Турке и добар део словенског становништва (иселила се једна половина и то из ниских села), а на њихова места су доведене избеглице из источне Тракије, Мале Азије и с Кавказа.

Села у Бојмији су збијеног типа. По пољским селима су обично приземне куће од ћерпича с одељењима за људе и стоку као и за оставу хране. По чифличким селима у једном големом четвртастом одељењу живе, делећи га по пола, стока и људи. У планинским селима су куће двоспратне и чврсте грађе.

Главно занимање у Бојмији је земљорадња и сточарство, а у брдским

селима баве се још и виноградарством, свиларством и дрводељством. Воћарство није развијено, иако има повољне услове, а од индустријских биљака се гаје: дуд, сусам, анасон, памук и духан.

Бојимци, који су снажни и здрави људи, раста су средњег који више нагиње високом, широког и правога чела, правилна носа, црне или кестењаве косе и црномањасте боје коже („мургав“), те се по томе разликују од становника Меглена и Сланице. Од суседа се разликују и ношњом (писац само помиње називе појединих делова одеће). На крају тог одељка даје несувисле податке о говору и неколико напомена о душевним особинама.

На крају првог чланка је одељак у ком се опширно (стр. 69—82) говори о школским приликама у пределу, нарочито о бугарским школама у Гуменци и у околини. С тим у вези су и биографије двојице главних бугарских учитеља и уједно агилних чланова В.М.Р.О. — Порија Петкова, родом из Гуменце, и Захарија Ђоређа, родом из Куманова.

2.

У другом чланку су описани само главни обичаји у Бојмији.

1. *Русалије*. Писац најпре саопштава бугарску литературу о том обичају, а затим даје опис самог обичаја како се врши у Бојмији. Русалијске дружине од 25—40 лица ишле су од Божића до Богојављења. У Бојмији су се русалије сабирале и играле до деведесетих година прошлога столећа, а дружине су организоване и ишле ради скупљања прилога за опште народне потребе (за икону, цркву и слично). Стога су црквене старешине одређивали вође дружина. Сваку су дружину водили по један „прот“, „балтација“ и „главатар“ с двојцом „кесечија“. Прва двојица нису узимали учешћа у игри, а главатар је главни у дружини. У дружини су и два „калауза“, који иду испред дружине да јаве долазак у село, израде допуштење за игру и да пазе да се дружина не би у путу срела с другом русалијском дружином, да се избегне крв. Русалије су облачили нарочито одело. Прот није носио оружје него само тољагу, на коју би дародавци вешали поклоњене хаљине, убрусе и слично, балтација је носио секиру, а остали по сабљу или јатаган, с којима играју. Пред полазак сви су се опраштали као да иду у бој, и село их је свечано испраћало. У друго село морају ући по дану. На спавању свугде треба да су бар по двојица заједно, због самовила. Прва игра биће пред кућом у којој су ноћили прот и балтација. После игре дружина пролази кроз сва дворишта, осим оних кућа где има породиља. У игри балтација даје секиром знакове, а остали предвођени главатарем, изводе игре, држећи голе сабље у рукама. — Кад би се среле две дружине, потукле би се. Погинуле би сахранили на месту погибије и без опела, а над гробовима би им начинили гомиле од камена. (Писац помиње неколико таквих гробља.) На „нејадка“ (дан уочи Богојављења) све би русалије дошли у цркву, где би свештеник сваком понаособ прочита молитву, и тек онда би могли да иду кући и да се пресвуку, а њихово русалијско одело треба да се пере негде изван села. — На Богојављење старешине приреде гозбу за русалије и обрачунају приход.

2. *Тодоричне игре*. У Горњој Бојмији је обичај да се на Тодоров дан свет из 2—3 села састаје, после службе, на сеоском синору. Омладина изводи том приликом разне игре, међу којима је главно *двобој*: две групе се боре под вођством главатара у сеоским дудињацима. Боре се камењем које бацају из праћака од дудова лика. Бој престаје пошто једна страна отступи у своје село и призна да је побеђена.

3. *Свадебни обичаји*. Свадбе се у Бојмији врше у време бербе винограда. Сачувани су старински обичаји. Припреме почињу на седам дана пре уговореног дана за свадбу: тада је *зафашок*. У четвртак је *калесванетшо* (позивање) с момкове стране, које врше девојке. Свадба почиње у суботу и траје три дана. Обичај је да брију младожењу у недељу. Посестрима спремају невесту и стављају јој црвен покривач. Кад дође младожења, невеста га

прска вином. За време венчања младенци стоје на каквој хаљиници. Сватове дочекује свекрва с групом жена. Тада настају разни обичаји приликом уласка у кућу и даривања сватова. У понедељак даје се обед за рођаке. Пре обода се пије „блага ракија“. Тада се измењају поклони. После недељу дана, младенци иду у *првич*.

4. „Лазарки“. Као Лазарке иде по 4—6 девојака на Цвети и певају Лазарске песме. У певању дижу руке до појаса и груди и често се издижу на прсте од ногу. Песму су различите, према томе коме се пева. Писац саопштава читав низ примера.

5. *Божихни* („коледни“) обичаји почињу од божихњих поклада. На покладе увече сабиру се из по неколико кућа на госбу и на растанку вичу: „коледа, коледа“. Тако се виче у току целог поста, јутром и вечером. Дан уочи Божића зове се *коледа*, и тада иду *коледари*. — У том одељку су описани и обичаји о Игњатову дану и о Бадњој вечери (на Игњатов ден се, поред осталог, стављају на ватру прUTOVI, потстиче огањ уз благосиљања, не даје ништа из куће, пази се ко ће први ступити у кућу и слично).

6. *Св. Трифун*, ког зову *Трифон* и сматрају заштитником винограда. Тог се дана врше познати обичаји у виноградима.

7. *Дудулица*. Као дудулице иду сеоске девојке (главна је *дудол*). Занимљиво је, да у песми моле Бога за кишу „да се роди жито просо“, а иначе је све исто као и у другим областима.

Мил. С. Филиповић

Divna Vékovitch, Les noces de Milossava. „L' Ethnographie“, Bulletin semestriel. Nouvelle série. № 15 et 16 (1927). Paris. Стр. 75—84.

Ма да је напис, објављен под горњим насловом, обележен као „conte serbe“, ипак он има научне претензије, што се види већ по томе да је објављен у озбиљном научном часопису. У тој причи, писаној још 1906 године, описана је једна свадба у Лушцу у Полимљу. Да се ради о истинитом догађају, доказује и пет фотографских репродукција. Али је то само непотпун, сухопаран и конвенционалан опис једне свадбе, који може да интересује Француза који не познаје наш народ и наше обичаје. Лепота наших обичаја изгубила је доста у преводу. Многи наши народни изрази и термини задржани су али су у француској транскрипцији и унакажени. А о ракији је толико и она се у том опису толико пута помиње, да ће сваки странац, који то прочита, стећи убеђење да смо ми древне пијанице.

Мил. С. Филиповић

Docteur Baschmakoff, Etude sur l' origine des Avars. „L' Ethnographie“ (Paris), 1928, стр. 1—8.

Писац расправља о појави Авара и о њиховим етничким именима. Покушава да докаже да су Авари из VII столећа и данашњи Авари на Кавказу један народ. Скупио је доста података који су од значаја за решење тог питања, али су му докази слаби, особито антрополошки. (У нашем народу има успомена на Аваре, особито у топономастици, што писцу није било познато).

Мил. С. Филиповић

Divna Vékovitch, Vie et coutumes du Peuple serbe. „L' Ethnographie“ (Paris) 1928, стр. 9—29.

Г-ца Вековићева настоји да француске етнологе упозна с нашим народним обичајима. Њен труд у том правцу је за похвалу, али то ипак није довољно. За такав посао потребна је добра стручна спрема и савршено

познавање литературе о предмету, а нада све знати шта и како, у ком опсегу и на који начин, треба изнети пред странце. Писац, г-ца Вековићева нема тих способности. Пишући чланак под горњим насловом (по ком би очекивали кратак синтетички преглед нашег народног живота и обичаја с изношењем онога што је битно и опште и заједничко свим Србима), она је употребила стварно само седам дела, и то: Вуков Рјечник, пет радова из Српског етнографског зборника и Живот и обичаје Васојевића од И. Јелића.

У појединим одељцима тог чланка говори се о: задрузи, породици, обичајима приликом рођења, кумству, слави, гостопримству, побратимству, крвном умиру, погребу, тужбалицама, даћама, задушницама и гробовима. То су углавном само преведени опширни изводи из поменутих дела, и подаци из појединих крајева уопштени (тако нпр. у одељку о задрузи је углавном само превод онога што је пок. Ат. Петровић рекао за задругу у Скопској Црној Гори), што није било нимало оправдано. Према томе, за нас тај рад не доноси ништа ново а странце обавештава непотпуно и погрешно.

Мил. С. Филиповић

Docteur Maurice Neveux, Cimetières et églises en Serbie du sud (Macèdoine). „L' Ethnographie“ (Paris) 1928, стр. 30—40.

Писац, одмах у почетку, напомиње да тим својим радом допуњава своја излагања, објављена 1921 у *Revue d' Ethnographie et des Traditions populaires*. Податке је скупио као срески лекар у јужнословенској државној служби.

То су махом случајно скупљени подаци само из неких места (о муслиманским гробљима поред пута Штип—Кавадарце, веома мало, као што је веома мало и о хришћанским гробљима у Крушеву и у Неготину на Вардару, затим о торњевима, крстионицама, гробљанским вратима, нартексима и црквама). Података о појединим предметима уопште је врло мало и ретко је који изван Крушева те је, према томе, грађа већином цинцарског а не нашег порекла, а Цинцари се не могу сматрати правим претставницима Јужне Србије. Писац није уопште имао разумевања нити је познавао наше прилике и обичаје. Тако нпр. он меша сат-куле са турбетима (стр. 32), тврди да су звонаре код македонских цркава увек уз јужну страну цркве, у каменим стубовима поред цркава види „торњеве“ који би претстављали мртве (стр. 34), а то би могли да буду какви бунари или притвори, тврди да се код Срба деца не крштавају у црквама (стр. 34), не зна да је у православним црквама само по један жртвеник (стр. 35), не зна чему служи зграда на гробљима по Јужној Србији (стр. 36), не зна шта је и чему служи амвон (стр. 38), па није умео да види ни шта претстављају поједине иконе (стр. 38—39) итд. Укратко, цео тај прилог од врло је незнатне научне вредности.

Мил. С. Филиповић

Dr. R. Savnik, Kolonizacija u Vardarskoj banovini. „Življenje in Svet“, knj. VII, sv. 20 (posvećena III kongresu geografa i etnografa), str. 553—555. — Информативан чланак о правцима садашњих покрета становништва у Вардарској Бановини и у делу Зетске Бановине, о обиму досада извршене колонизације као и о њеном етничком и политичком значају.

Мил. С. Филиповић

Д-р Илија М. Јелић, Шта значи камен о враћу? Историско-правна студија. Београд, 1931. Стр. 46.

Један напис у Гласнику Скопског научног друштва био је свакако повод да г. Јелић напише своју расправу. Наиме, г. д-р Тих. Р. Ђорђевић објавио

је у одељку „Питања“, у првој књизи Гласника (стр. 528—530), краћи чланак: „Шта значи камен о врату?“ У том чланку је г. Ђорђевић изнео апел за скупљање података ради изналажења објашњења обичају који је кнез Данило Црногорцима забранио чл. 65 свога Законика од 1855 год.: да ниједан Црногорац не сме долазити на суд на жалбу с каменом обешеним о врату. Том апелу г. Ђорђевића одазвао се је преко „Гласника Скопског научног друштва“ (књ. III, стр. 347) једино г. Т. Смиљмнић с подацима из предања и обичаја код Мијака, али је тај апел ипак био плоднији: о истом питању писано је у „Полицији“ и „Правди“ за 1930 год., па је г. Јелић написао своју студију о томе, а г-ђа Р. Петровић—Радојичић подвргла је оштрој критици излагања г. Јелића.¹

Г. Јелић само узгред помиње чланак г. Ђорђевића, који је бесумње први о том питању код нас и у ком је проблем јасно постављен и узима да реши то питање, у чему је веома одлучан. Г. Јелић је скупио још доста нових података о том обичају, нашао је неколико података у нашој литератури а хтео је да поведе рачуна и о страној литератури. После уводних излагања, писац опширно износи своје мишљење о значењу тог обичаја, а на крају, у закључку, у шест тачака резултате свога расправљања.

Ако се пређе преко питања да ли није можда било рано прићи решавању постављеног питања са стране г. Ђорђевића (а по мом мишљењу г. Јелић је у томе похитао), остаје питање да ли је г. Јелић могао доћи до коначног решења. Из неколиких следећих напомена видеће се да није.

Познато је како г. Јелић површно и погрешно узима цитате из туђих дела. Навешћу један нов пример. Наводећи, на стр. 6 поменуте расправе наредбу босанског бискупа Милетића из 1827 год. писац и греши и превиђа. У „Izvorima za kulturnu povijest bosanskih franjevaca“ од фра Ј. Јеленића, на стр. 116—117, су наредба бискупског викара и самог бискупа Милетића из 1827 год. о покори за неке отмичаре. Г. Јелић је видео само последњу а не и прву, викарову, наредбу која још речитије говори о томе како ће отмичари издржати покору: док се у бискуповој наредби помиње само чекић или подебела гужва, у викаровој се помиње „тежак камен“ о врату. (Још једна ситница. Г. Јелић пише: „Наиме, 1827 бискуп Милетић у Фочи био је поставио услов...“ Међутим, ни бискуп ни његов викар нису били у Фочи, него су слали наредбе жупнику у Фочи, а та је Фоча католичко село у дервентском срезу). Ту је, дакле, ношење камена о врату као казна са стране црквених власти.²

И г. Јелић зна да је ношење камена о врату употребљавано као нарочита казна, и то поглавито за жене, у Белгији, Италији, код „једног германског племена“ и у староме мађарском праву, одакле да је прешла и у старо хрватско право. Ту је г. Јелић веома слаб. Податке с хрватске територије наводи он овим редом: „1384, 1472 и 924 год. А последњи податак, једна одлука сплитског сабора, очигледно доказује да је та казна била позната код Хрвата и пре него што је мађарско право могло утицати на хрватско и да је казна црквеног порекла. Даље могу да напоменем да је казна ношења камена о врату била веома раширена по Европи. О томе има доста обавештења у стручној литератури, а нарочито у расправи: *Eberhard V. Kuntzberg, Rechtsgeschichte und Volkskunde* (објављеној у *Jahrbuch für historische Volkskunde*, Bd. I. стр. 67—127), у ком је један одељак посвећен ношењу камена („Das Steintragen“, стр. 102—106), које је као изобличујућа казна било веома раширено у немачком средњем веку, а обичај је постојао још у Француској, Белгији, Низоземској, Данској, Шведској, Угарској, Седмоградској и Пољској. Занимљиво је, да тај писац налази порекло тог правног обичаја у црквеној казни а даље порекло му види у обичају жртвовања камења. Обичај поменутог кажњавања био је, дакле, познат готово у целој Европи. (У руском

¹ *Radmila Petrović—Radojičić*, „Значење камена о врату“ по испитивањима г. Илије Јелића, *Kritika jedne „istorisko-pravne studije“* Zagreb 1931.

² Овде узгред напомињем да наведени случај није био једини у Босни: у католичком становништву Раме живи успомена на такав начин кажњавања са стране црквених власти.

народном веровању позната је идеја о мучењу помоћу воденичног камена о врату).

Док је, дакле, кажњавање вешањем камена о врат било по Европи веома раширено а познато делом и у нашим земљама (Босна, Далмација, Хрватска), у Црној Гори је постојао обичај да појединци иду на жалбу због учињених им неправди с обешеним каменом о врату.³ У оба обичаја сусрећемо се с истим елементима, који искључују сваку помисао да су они постали независно један од другог. Сасвим је логички питати се каква веза постоји између њих и питати се који је од њих првобитнији и старији односно који је од кога постао. По г. Јелићу искључена је могућност да су Црногорци тај обичај примили од ког другог, а то доказује тим да „тога обичаја, уколико је нама (тј. г. Јелићу) познато, није било ни код једног другог народа“ (стр. 16) и чак не допушта ни могућност да је обичај постао угледањем на сличне обичаје у сусетству и код других народа, позивајући се, сасвим озбиљно, на то да „у Црној Гори... није постојало нити данас постоји какво предање о ношењу камена о врату као нарочитој врсти казне“ (стр. 22). Није потребно нарочито наглашавати, колико је такав начин доказивања неуместан и неозбиљан. Према томе, остаје и даље отворено питање да ли је излагање на жалбу с каменом о врату обичај који је самостанно поникао у Црној Гори као „творевина ранијег схватања и политичког уређења црногорских брђанских племена“ (стр. 28), као што мисли писац, или је постао под утицајем или преиначавањем поменутог обичаја кажњавања ношењем камена о врату, што ће бити много вероватније.

Г. Јелић је дао и један закључак са шест тачака. У првој тачци вели „да је до пре неколико деценија постојао код нашег народа обичај да парничар иде на суд са обешеним каменом о врату“, а у другој, после таког генералисања, да је тај обичај „био познат само у Црној Гори и ни у једном другом крају нашега народа“.

Из разлога које сам поменуо у овоме приказу не могу се примити ни остали закључци г. Јелића о значењу и о пореклу тог обичаја, и ја се овом приликом придружујем апелу г. Ђорђевића да се скупља грађа, која би нам омогућила да расправимо то питање.

Мил. С. Филиповић.

Јеремија М. Павловић, Малешево и Малешевци, Етнолошка испитивања. Београд, 1929. Са 109 слика и једном картом. Стр. 467.

Писац, пок. Јеремија Павловић († 1931) припадао је оној малобројној групи учитеља који су, поред рада у школи, имали воље и стизали да се баве скупљањем грађе о народном животу и о обичајима. Јеремија Павловић задужио је нашу науку неколиким прилозима из Северне и Јужне Србије, који садрже обилату и корисну грађу.

Књига „Малешево и Малешевци“ претставља обиман рад. Први одељак носи наслов: *Покрајина Малешево* (стр. 5—19) и садржи главна дескриптивна обавештења о пределу од петнаест села који се, без оправдана разлога, назива „покрајином“. Цело то излагање је непотпуно и некритично. У другом одељку: *Становништво и његова старина и порекло* (стр. 20—42) писац најпре говори о најстаријим насељима и становништву, без имало критичности. Вреднији су му подаци о постанку и о новијој прошлости појединих насеља, ма да ту има доста нагађања и наивних закључака. Али ма како шутири, ти подаци показују да је и у Малешеву било великих миграција и

³ И г. Ђорђевићу и г. Јелићу промакао је један, доста значајан, податак. У једној песми из племена Куча пева се о једном католику:

Подиже се Пранца Латине,

Па изиде на Скадар везиру,

О грлу му лозе и камење. (Марко Миланов, Песме Куча, стр. 297).

других поремећаја. Пре ратова 1877—1878 у Малешеву није било страних етничких елемената, осим нешто Турака у Пехчеву и сточара Влаха и Арбанаса, који су само лети долазили у планине, а отада су се насељавали Черкези, Помаци из Бугарске, муслимани из Босне и Херцеговине и Цигани. После ратова 1912—1918 многи су се муслимани иселили, а на њихово место су дошли разни колонисти, међу којима је особита група Срба досељених с Галипоља. У трећем одељку: *Говор* (стр. 43—52) писац невешто износи особине малешког наречја. Четврти одељак: *Привреда* (стр. 52—120) садржи обимну грађу о привреди у старије и у садашње време. Иако и тај одељак има опште недостатке — несређеност и непотпуност, — ипак доноси много вредних података, нарочито у опису сточарства и технологије. У петом одељку: *Кућа и остале зграде* (стр. 120—135) најпре је опис куће из доба пре комитске акције, а затим опис куће новијег доба (која је на спрат и сразмерно велика) и осталих зграда. Опширно су изложени терминологија и опис градње. Као и у претходном, тако и у шестом одељку: *Домаћи живот* (стр. 136—151) писац црта прилике — унутрашње уређење и живот у кући — у раније и у садашње време, додајући томе опис колибарског живота на планини. У цртању рђавих особина (нечистоћа и сл.) писац је свакако претерао. Седми одељак: *Јела и ђића* (стр. 151—166) садржи описе многих јела, али ипак није дата карактеристика исхране уопште, тј. колики је удео појединих врста хране у општој исхрани. Осми одељак под насловом *Ношња* (стр. 167—176) је кратак, али даје добар опис старе ношње и корисних обавештења о променама у ношњи и о данашњој ношњи. У деветом одељку: *Друштвени живот* (стр. 176—192) излажу се односи и живот у породици, затим подаци о задрузи, именима и презивању, родбини и о разним врстама удруживања. У тај одељак су ушли многи подаци који спадају у одељке о душевним особинама или о правним обичајима. Врло су занимљиви подаци о узроцима пропадања задруга као и о схватању рода (у брак ступају и сразмерно блиски рођаци). Штета је што су разни облици удруживања на селу само поменути, а да нису изложени и њихови унутарњи односи. Десети одељак: *Обичаји* (стр. 192—277) је понајвећи. Најпре су описани верски обичаји. Ту су од особита интереса подаци о породичној слави, о курбану и о пчеларској слави. У групи друштвених обичаја који се односе на лични и на породични живот су и описи свадбених обичаја у селу Дворишту (које је припало Малешеву по административној подели 1919 год.) и код Помака. Врло је занимљив опис поновног сахрањивања. У пододељку о обичајима у међусобним односима описани су: гостопримство, побратимство и посестримство, поздрављање, псовке, клетве и заклетве, правни обичаји (нажалост врло кратко и површно) и обичаји уз разне послове. У једанаести одељак: *Празноверице, врачање и бајање* (стр. 277—289) ушле су многе ствари које ту не спадају. Ипак има много података од вредности. У дванаестом одељку: *Забаве* (стр. 289—334) писац даје карактеристику песама и певања као и других производа традиционалне књижевности (с примерима) и опис игара и разних других забава. Излагање није потпуно и све је као натегнуто. У тринаестом одељку: *Душевне особине* (стр. 334—417) писац црта поједине душевне особине Малешеваца (душевно расположење, поштење, побожност итд.). У тај одељак утрпао је свега и свачега, а махом су у њему појединачни примери и случајеви, који не казују много. Говорећи о даровитости, писац је ту убацио опширан историјат школа у Малешеву, а где говори о побожности ту је опширан опис женског манастира у Берову. Као да му је тежиште целог излагања у пододељцима: „Улазак у нов — слободан живот и у политику...“ и „Национална свест“, у којима се усретрећују све рђаве особине његова начина писања и посматрања. *Опште напомене о телесним особинама Малешеваца* (стр. 417—425), изложене у четрнаестом одељку, свде се на констатацију да Малешевци немају свој израђен општи тип, јер су пореклом са разних страна. Последњи, петнаести, одељак садржи: *Народна знања* (стр. 425—462). Ту је веома мало онога што би заиста требало

да буде, јер подаци одају да их је писац скупљао од просвећенијег света, а не од неписмених старица и стараца, али је зато ту много података који ту не спадају или су од спореднијег значаја (ту су нпр. казивања не о томе шта Малешевци мисле и верују о појединим страним народима него о њиховиммеђусобним историјским односима, па опис одлажења у гурбетлук у Свету Гору и сл.). Према томе, од етнолошког су интереса у том одељку само подаци о народном лекарству, нажалост непотпуни.

Грађу, објављену у тој књизи, писац је скупио поглавито 1919 и 1920 године, дакле у једном периоду у ком су се последице светског рата још увелико осећале, те много обавештење и пишчева оцена разних појава нема пуне вредности. Осим тога, у књигу је унето много података и слика који не спадају у етнологију и често се стварима од споредног приписује велик значај. Писац је вршио испитивања у Малешеву сразмерно кратко време и све на дохват. Како је он та испитивања вршио ипак као странац за тај крај, и то у времену када прилике за то нису биле повољне, а немајући стручног етнолошког образовања, остао је на површини и није успео да продре у дубину душе тамошњег света и да да рељефну слику тамошњег живота и обичаја. Затим, цео рад даје утисак посла обављеног у хитњи: као што сам напред показао, многи подаци нису добро класификовани и пребачени су у одељке где им није место, а већи делови појединих одељака (особито одељка о душевним особинама) садрже само несређене примере и описивање појединих специјалних случајева. Из истога узрока настале су свакако и разне недоследности и противречности, као нпр.: на стр. 121 се износи казивање да Малешевци нису никад становали заједно са стоком а на стр. 136 да је стока почела ноћивати оделито од људи тек откад су почели да праве куће на спрат; на стр. 146 казује писац да Малешевци немају преко године нарочит дан када би свестрано очистили кућу и опрали судове, а по опису на стр. 204 такав је дан Чисти понедељак итд. Слично је и с његовом констатацијом да народ у Малешеву, ни мушко ни женско, нема лепоте ни струка (стр. 173), а многобројне фотографије доказују баш супротно. На много места су се писцу поткрала неозбиљна тврђења и невеста објашњења и поређења, за која није имао разумевања или познавања ствари (неким нехришћанским ђурђевданским обичајима види порекло у првом добу хришћанства, стр. 207—208; име села Костурина, у струмичком срезу, објашњава чисто народски, стр. 252; што је један сељак рекао среском начелнику да „лаже“ то је писцу „насртање на власт“, стр. 274; слика св. Ђорђа у грчком народном оделу у цркви села Разловца не представља св. великомученика Ђорђа у народном оделу, као што мисли писац — стр. 455 — него народног грчког свеца св. Ђорђа Јанинског; итд. итд.). Колико је писац био некритичан и наиван, показује и то да он озбиљно верује да човек може у старости да добије друге зубе (стр. 420—421) и да узима као поуздане бројеве, чим му се каже да је неки старац живео 125 или 135 година, као и то да сасвим озбиљно узима садржину писама упућиваних народним посланицима (стр. 405) и сл. ствари. Напослетку, хитњом и површношћу може се објаснити што писац није обраћао довољну пажњу на стил и језик, у ком ружно стрче страни изрази као: ресто, цубок, сигнал, штоф и др. и неке баналности (стр. 234, 245), које су се могле лако избећи.

То су многобројни (али не и сви) недостаци, који знатно умањују вредност заиста великог труда и значај самога дела, и том књигом гаша наука ипак није добила пуну и праву слику народног живота и обичаја у Малешеву, ма да ће стручњаци у њој наћи много корисних података и обавештења.

Мил. С. Филиповић.